

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АЛОҚА, АХБОРОТЛАШТИРИШ ВА
ТЕЛЕКОММУНИКАТЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ДАВЛАТ ҚЎМИТАСИ
ТОШКЕТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

«Химояга рухсат»

АТДТ кафедраси мудири

т.ф.н Б.Б.Ақбаралиев
(каф. муд. имзоси, Ф.И.Ш.)

«_____» _____ 2014 й.

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: Илмий мақолаларни on-line чоп этиш дастурий воситасини
ишлаб чиқиш (сайт)**

Битирувчи	_____	<u>Маматов К.М.</u>
	(имзо)	(Ф.И.Ш.)
Раҳбар	_____	<u>Махманов О.</u>
	(имзо)	(Ф.И.Ш.)
Такризчи	_____	<u>Бегимов Ў.</u>
	(имзо)	(Ф.И.Ш.)
ҲФХ бўйича маслаҳатчи	_____	<u>Амурова Н.Ю.</u>
	(имзо)	(Ф.И.Ш.)

ТОШКЕНТ - 2014

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АЛОҚА, АХБОРОТЛАШТИРИШ ВА
ТЕЛЕКОММУНИКАТЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ДАВЛАТ ҚЎМИТАСИ
ТОШКЕТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

Дастурий инжиниринг факультети АТДТ кафедраси Информатика ва
ахборот технологиялари йўналиши

ТАСДИҚЛАЙМАН
Кафедра мудири
Б.Б.Ақбаралиев _____
“ ___ ” _____ 2014 йил

Битирув малакавий иш учун

Т О П Ш И Р И Қ

Маматов Комрон Масаитович

1. Иш мавзуси “Илмий мақолаларни on-line чоп этиш дастурий воситасини ишлаб чиқиш (сайт)”
2. Университетнинг 2014 йил 25 февралдаги 154-16-сонли буйруғи билан тасдиқланган.
3. Ишни ҳимояга топшириш муддати: 02.06.2014йил
4. Ишга оид дастлабки маълумотлар: тадқиқот тизимининг тавсифи, тизимни яратишга техник топшириқ, объектнинг тизимли ва ишчи лойихаси ва ҳ.к.лар
5. Ҳисоблаш-тушунтириш ёзувнинг мазмуни (ишлаб чиқиладиган масалалар рўйхати): танланган мавзунинг долзарблигини асослаш; тадқиқоднинг мақсади ва уни амалга оширишда ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларни аниқлаштириш; тадқиқод предмети ва объектини аниқлаш ва тавсифлаш; тадқиқод натижаларини таҳлил қилиш ва қайта ишлашни олиб бориш; хулосалар келтириб чиқариш, олинган натижаларни баҳолаш ва таълим соҳасига тадбиқ этиш учун таклифлар бериш.
6. График материаллар рўйхати:1) Сайтни яратиш технологияси, 2) Таълим тизимида фойдаланилаётган сайтлар 3) Сайт структураси 4) Сайтнинг тузилиш схемаси, 5) Сайтнинг интерфейслари , 6) Сайтнинг умумий кўриниши, 7) Хулоса
7. Топшириқ берилган сана: 2014 йил 28 феврал.

Раҳбар

_____
(имзо)

Топшириқ олдим

_____
(имзо)

8. Ишнинг айрим бўлимлари бўйича маслаҳатчилар

Қисм	Маслаҳатчи ўқитувчининг Ф.И.Ш.	Имзо, сана	
		Топшириқ берилди	Топшириқ олинди
Кириш	Махманов О.	28.02.2014	
Назарий қисм	Махманов О.	06.03.2014	
Асосий қисм	Махманов О.	19.04.2014	
Амалий қисм	Махманов О.	26.04.2014	
Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги	Амурова Н.Ю.	05.05.2014	
Хулоса	Махманов О.	24.05.2014	

9. Ишни бажариш графиги

Т/р	Иш қисмларининг номи	Бажариш мудати	Раҳбар (маслаҳатчи белгиси)
1	Web технологиялардан фойдаланиш	03.03.2014	
2	Web сайтни яратиш технологияси ва дизайни	25.04.2014	
3	Сайтнинг маълумотлар базасини бошқариш технологияси ва Фойдаланувчи йўриқномасини ишлаб чиқиш	05.05.2014	
4	Хулоса ва тавсиялар	26.05.2014	
5	Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги	31.05.2014	

Битирувчи _____
(имзо)

2014 йил «__» _____

Раҳбар _____
(имзо)

2014 йил «__» _____

MAZMUNHOMA

Битирув малакавий иши Республикамизнинг барча олий ўқув юртларида фаолият кўрсатаётган ёш олимлар, ёш ўқитувчилар, мустақил тадқиқотчилар, магистрантлар ҳамда талабаларнинг илмий мақолаларини on-line режимда чоп этиш имконини берадиган web сайт яратишга бағишланган.

Ушбу сайт HTML, CSS, JavaScript, JQuery технологиялари ва PHP дастурлаш тили асосида яратилди.

АННОТАЦИЯ

Выпускная квалификационная работа посвящена созданию сайта позволяющий молодым ученым, преподавателям, магистрам и соискателям размещать свои научные материалы в он-лайн режиме.

Этот сайт был разработан на основе HTML, CSS, JavaScript, JQuery технологии и программного языка PHP.

SUMMARY

Graduate work is devoted to the creation of the web site allows young scientists, teachers, graduate and job seekers to post their scholarly materials in the online mode.

This site has been developed based on HTML, CSS, JavaScript, JQuery technology and PHP programming language.

МУНДАРИЖА

KIRISH.....	6
1. WEB ТЕХНОЛОГИЯ ВА УЛАРНИНГ ТАХЛИЛИ.....	9
1.1. Ахборот технологияларининг қўлланилиши.....	9
1.2. Web технологиялардан фойдаланиш.....	14
1.3. Масаланинг қўйилиши.....	23
2. МАҚОЛАЛАРНИ ON-LINE ЧОП ЭТУВЧИ WEB САЙТНИ ЯРАТИШ	24
2.1. Web сайтни яратиш технологияси ва дизайнини ишлаб чиқиш.....	24
2.2. Сайтнинг маълумотлар базасини бошқариш технологияси....	30
2.3. Фойдаланувчи учун йўриқнома ишлаб чиқиш.....	37
3. ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ.....	44
3.1. Микроклим ва ишчи худудининг ҳаво муҳити.....	44
3.2. Иш жойини тўғри ташкил қилиниши.....	48
ХУЛОСА.....	53
Фойдаланилган адабиётлар.....	54
ИЛОВА.....	55

КИРИШ

Республикамиздаги барча соҳаларда илғор технологиялардан фойдаланган ҳолда уларни ривожлантириш мақсадида жуда кўп салмоқли ишлар қилинмоқда. Жумладан бу соҳаларнинг барча йўналишларига ахборот технологияларини тадбиқ қилиш ҳозирги куннинг талаби ва муаммосидир. Президентимиз такидлаганларидек, “XXI –аср ахборот асри” дир. Бу борада, Президентимиз И.А.Каримов 2011 йил 11 январда тармоқлараро мувофиқлаштириш кенгашининг мажлисида сўзлаган нутқида, “миллий ахборот тизимини шакллантириш, интернет тизимига ва бошқа глобал ахборот тизимларига ва технологияларига, мамлакат салоҳиятини XXI асрда ўсишини таъминловчи омил сифатида қараш лозим”лигини айтиб ўтдилар. Бундан шуни такидлаш лозимки, давлатимиздаги барча соҳаларда ахборот технологияларини қўллаш, самарали ва қулай бўлган кенг қамровли ахборот тизимларини ишлаб чиқиш ва уларни татбиқ қилиш сезиларли даражада мамлакат ижтимоий ҳаёти ва иқтисоди учун муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2012 йил 21 – март куни “Замонавий ахборот – коммуникация технологияларини янада кенгрок жорий қилиш ва ривожлантириш чора тадбирлар тўғрисида” ги қарори имзоланган. Бунга асосан ахборот – коммуникация технологияларини жорий қилиш ва ривожлантиришнинг асосий босқичи ҳисобланаётган ахборот тизимларини жорий этиш билан биргаликда, улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга оид вазифаларнинг ижроси бўйича аниқ чора – тадбирлар белгилаб олинди. Демак бундан кўриниб турибдики, барча соҳаларда жумладан, интернетга уланувчи мижозларнинг сўровларга жавоб беришни автоматлашган тизимларини қўллаш бу тизимни самарали бошқариш учун сезиларли даражада ёрдам беради [1].

Ҳозирги кунда жамиятнинг барча соҳаларида инернет орқали ахборот алмашиш тизимларини ташкил қилиш, тизимнинг барча йўналишларини замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда самарали бошқариш учун сезиларли даражада эҳтиёж туғилмоқда. Шу мақсадда айтиш

мумкинки, илмий иш бўйича олинган натижаларни мақола кўринишида интернетда фойдаланувчилар учун тақдим этиш ва бу маълумотлар илмий янгиликларни билиш учун хизмат қилади.

Кундалик ҳаётда кўпчилик интернет, глобал компьютер тармоғи тушунчалари билан тўқнашади. Интернет пайдо бўлиши билан исталган ахборотни замон ва маконига боғлиқ бўлмаган ҳолда олиш имконияти яратилди. Бундай имконият унинг жуда юқори суръатда ривожланишига сабаб бўлди. Интернет компоненталарининг жаҳон бўйича номарказлашуви натижасида бугунги вақтда унинг кўламини аниқ тасаввур қилиш қийин. Интернет хизматидан фойдаланадиган компьютерларнинг сони 1995 йил баҳорида қилинган тахминларга асосан, 30 миллионни ташкил этган бўлса, бугунги кунга келиб бу кўрсаткич 50 миллиондан ошиб кетди. Вақт ўтиши билан Интернет ва унинг хизматлари радио, телефон ва телевидение каби содда ахборот узатиш воситаларига айланиб бормоқдати. Ҳозирда бутун дунёда қолаверса, республикамизда ҳам интернет тармоғидаги турли хил хизматларни яратиш методлари ва алгоритмларини ишлаб чиқиш бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилган ва буларга мос ахборот тизими ва бу тизимни бошқарувчи дастурий воситалар яратилган. Бундай дастурий таъминотлар ёрдамида ёш олимларнинг, ёш ўқитувчилар ва мустақил тадқиқотчиларнинг олиб бораётган ишлари натижалари кенг оммага ҳавола қилиш, матбуотда чоп этириш жараёнларини ташкил этиш долзарб муоммолардан биридир.

Шу боис Республикамизнинг барча олий ўқув юртларида фаолият кўрсатаётган ёш олимлар, ёш ўқитувчилар, мустақил тадқиқотчилар ҳамда магистрантларнинг илмий мақолаларини on-line режимда чоп этиш имконини берадиган web сайт яратиш ушбу ишда мақсад қилиб олинган.

Ишнинг тузилиши: Битирув малакавий иши кириш, 3 та боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловадан ташкил топган. Ишнинг асосий матни 65 бетдан иборат.

Биринчи бобда ахборот технологияларининг қўлланилиши ва web технологиялардан фойдаланиш ҳақида маълумот берилган. Ҳамда битирув малакавий ишининг асосий мақсади ва масаланинг қўйилиши ҳам баён этилган.

Иккинчи боб web сайтни яратиш технологияси ва дизайни, сайтнинг маълумотлар базасини бошқариш технологияси, фойдаланувчи йўриқномасини ишлаб чиқишга бағишланган.

Учинчи боб ҳаёт фаолияти хавфсизлигига бағишланган.

Хулосада битирув малакавий ишининг асосий натижалари баён этилган. Иловада дастур кодлари келтирилган.

1. Web технология ва уларнинг тахлили

1.1. Ахборот технологияларининг қўлланилиши

Ахборотни узатиш компьютерлар орасида ҳисоблаш техникаси вужудга келган даврдан мавжуд. Унинг ёрдамида айрим компьютерлар ишлашини, битта масалани бир нечта компьютер ёрдамида ечилиши, ҳар бир компьютердан қандайдир битта функцияни бажаришга ихтисослаштиришни, биргаликда манбалардан фойдаланишни ва бошқа кўплаб масалаларни ҳал қилинади. Ахборот алмашинувининг ҳозирги даврда усуллари кўп: оддий диск ёрдамида файлларни кўчиришдан, тортиб, бутун дунё компьютерларини боғловчи интернет тармоқларини киритиш мумкин.

Кўпинча “локал тармоқлар” термини том маънода тушунилади, яъни локал тармоқлари дейилганда, кичик локал ўлчамларга эга, яқин жойлашган компьютерларни боғлаш тушунилади. Лекин, бу таърифнинг жуда ҳам аниқмаслигини айрим локал тармоқлар характеристикаларини кўриш орқали тушунилади. Масалан, айрим локал тармоқлар бир неча километр ёки хатто ўнлаб километр масофада ҳам алоқани осонлик билан таъминлайди. Бу ўлчам хона, бино, яқин жойлашган бинолар учун эмас, балки бутун шаҳарга тегишли бўлиши мумкин. Бошқа томондан қаралганда, глобал тармоқ орқали, бир хонада жойлашган компьютерлар ҳам ўзаро боғланиши мумкин, бу негадир локал тармоқ деб юритилади. (WAN, WIDE AREA NETWORK, GLOBAL AREA NETWORK) ташқи интерфейс режими ёки кабелсиз инфра қизил каналлар орқали яқин жойлашган компьютерларни боғлаш мумкин, лекин бу ҳам тармоқ дейилади. Локал тармоқли кўп бўлмаган компьютерларни боғловчи кичик тармоқ дейилиши тўғри эмас. Ҳақиқатдан ҳам локал тармоқ икки ва ундан ортиқ компьютерларни боғлайди. Лекин айрим локал тармоқларнинг имкониятлари анча юқори бўлиб, унга уланган абонентлар мингга етиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу тармоқни кичик дейиш тўғри бўлмайди.

Бир неча муаллифлар локал тармоқни “бир–бири билан бевосита боғланган компьютерлар тизими” деб аташади. Бунда ахборот

компьютерлардан компьютерларга бевосита ва ягона муҳит орқали узатилади деб тушунилади. Бироқ, замонавий локал тармоғида ягона узатиш манбаи ҳақида гапириш тўғри эмас. Масалан, битта тармоқда турли типдаги электр кабеллари билан бирга оптик толали кабеллар ҳам ишлатилади. Ахборотни бевосита узатишга берилган таъриф жуда ҳам тўғри эмас, чунки узатилаётган ахборотни қайта ишлашни таъминловчи турли концентраторлар, коммутаторлар, маршрутизаторлар, кўприклардан фойдаланилади. Уларни воситачилар деб аташ ёки атамаслик жуда ҳам тушунарли эмас.

Фойдаланувчилар учун билинмайдиган боғланишли тармоқларни-локал тармоқлар деб аташ тўғри бўлади. Локал тармоғига боғланган компьютерлар моҳияти жиҳатидан 1 та виртуал компьютерга бирлашади, уларнинг манбалари барча фойдаланувчилар учун очик бўлади. Қулайлик деганда, 1-навбатда бу ҳолатда кириш йўлининг юқори ҳақиқий тезлиги тушинилади, бунда иловалар орасидаги ахборот алмашинувини фойдаланувчилар сезмайдилар. Бу таърифга на секин ишловчи глобал тармоқлар, на кетма-кет ёки параллел порт орқали боғланишлар тушмайди.

Бу таърифдан кўринадики, локал тармоқда ахборот узатиш тезлиги албатта кенг тарқалган компьютерларнинг тезлиги ошган сари ўсиши лозим. Ҳозир худди шу нарса кузатилмоқда. Агар яқиндагина 1-10 Мбит/с тезлик етарли ҳисобланган бўлса, ҳозир тармоқнинг ўртача тезлиги 100 Мбдир ва уни 1000 ва ундан юқори тезликка чиқариш устида ишлар фаол олиб борилмоқда. Кичик тезликларда алоқа узатиш тармоққа бирлашган виртуал компьютернинг ишини жуда секинлаштиради.

Шундай қилиб, локал тармоқни бошқа тармоқлардан фарқи унинг юқори тезлигидадир. Лекин, бу ягона фарқланиш эмас, бундан бошқа омиллар ҳам мавжуд.

Масалан, ахборот узатишда хатоларнинг камлиги муҳимдир. Чунки, тез узатиладиган, лекин хатолар билан бузилган ахборотлар маъносиз-уни бошқатан узатишга тўғри келади. Шунинг учун локал тармоқлар махсус сифатли алоқа йўлларида фойдаланалади.

Тармоқнинг яна муҳим жиҳати шундаки, унда катта юкланишлар билан, яъни ахборот алмашинувунинг кўплиги (ёки катта трафик билан ишлаш ҳам дейилади) билан ҳарактерланади. Агар тармоқда ишлатилаётган бошқарув механизми жуда ҳам самарали бўлмаса, у ҳолда, компьютерлар ахборот узатиш учун ўз навбатини узоқ кутиб қоладилар, кейин узатиш катта тезликда ва беҳато бўлган тақдирда ҳам бу фойдаланувчи учун барча тармоқ манбаларига киритишни анча секинлаштиради.

Ҳар хил бошқарув механизмининг ишончли ишлаши учун, тармоққа уланадиган компьютерлар сони олдиндан аниқ бўлиши лозим. Тармоққа кўзда тутилмаган абонентларнинг қўшилиши унинг ишини анча секинлаштиради ва ниҳоят том маънодаги тармоқ деганда, ҳеч бўлмаганда бир нечта 10 та компьютерларни бирлаштирувчи тизим тушинилади.

Шундай қилиб, локал тармоқ қуйидаги белгилар орқали фарқланиши мумкин:

- узатишнинг юқори тезлиги, катта ўтказиш қобилияти;
- узатишдаги паст даражали хатолик (ёки юқори сифатли алоқа каналлари каби);
- самарали ва тез ҳаракатланувчи алмашувнинг бошқарув механизми;
- тармоққа уланган компьютерларнинг аниқ, чегараланган сони.

Бундан тушунарли бўладики, глобал тармоқлар локал тармоқлардан чегарилмаган абонентлар сони, унчалик сифатли бўлмаган алоқа каналлари ва нисбатан паст узатиш тезлиги билан фарқланади. Глобал тармоқларда энг муҳими алоқа сифати эмас, балки унинг мавжудлигидир.

Яна бир компьютер тармоқлари синфи-шаҳар тармоқлари бўлиб, улар одатда глобал тармоқларда яқин бўлади, лекин баъзи томонлари билан локал тармоққа ўхшайди, масалан, узатишнинг юқори сифатли алоқа каналлари ва нисбатан юқори тезлиги. Ҳақиқатан ҳам шаҳар тармоғи ўзининг барча устунликлари билан локал тармоғи бўлиши мумкин.

Албатта ҳозир локал ва глобал тармоқлар ўртасига аниқ чегара қўйиб бўлмайди. Кўпгина локал тармоқларда глобал тармоққа кириш имконияти

мавжуд, лекин узатилаётган ахборотнинг характери, алмашувни ташкил қилиш тамойили локал тармоқ ичидаги манбаларга кириш режимлари глобал тармоқдагидан катта фарқланади. Глобал тармоққа кириш имконияти локал тармоққа яна бир манба бўлиб хизмат қилади. Локал тармоқнинг барча компьютерлари глобал тармоққа улангани билан локал тармоқнинг ўзига хослигига таъсир қилмайди.

Локал тармоқлар орқали турли рақамли ахборотлар узатилиши мумкин: маълумотлар, тасвирлар, телефон суҳбатлари, электрон хатлар ва ҳ.к. Таъкидлаш жоизки, тасвирларни узатиш масаласи айниқса (тўлиқ рангли динамик тасвирларни) тармоқ тезлигига жуда катта талаблар қўяди. Кўпроқ локал тармоқлардан диск майдони, принтерлар ва глобал тармоққа чиқишда фойдаланилади, лекин буларнинг ҳаммаси локал тармоқлар таклиф этилаётган имкониятларнинг бир қисмигагина ҳолос. Масалан, улар турли типдаги компьютерлар орасида ахборот алмашинувини таъминлайди. Тармоқ абонентлари сифатида фақатгина компьютерлар эмас, балки принтерлар, платтерлар, сканерлар каби бошқа қурилмалар ҳам бўлиши мумкин.

Локал тармоқлар баъзи камчиликларга эга. Қурилмалар ва тармоқ таъминоти, ўқитишга кетадиган қўшимча харажатлардан ташқари албатта, тармоқ ишини назорат қилувчи, тармоқни такомиллаштиришни амалга оширувчи, манбаларга киришни бошқарувчи, носозликларини тuzатувчи мутахассис. Яъни тармоқ администратори керак. Тармоқлар компьютер жойини ўзгартириш имкониятини чегаралайди, чунки бу ҳолда уланиш кабелларини ўрнатишга тўғри келади. Бундан ташқари тармоқлар компьютер вирусларини тарқалишига ажойиб муҳит яратади, шунинг учун ҳимоя массаларига алоҳида компьютерга қараганда кўпроқ эътибор бериш лозим.

Бу ерда сервер ва мижоз каби миҳим тушунчалар ҳақида тўхталиб ўтамиз. Сервер тармоқлар абоненти ҳисобланади, у ўзини манбаларини бошқа абонентларга тақдим этади, лекин ўзи бошқа абонентлар манбаларидан фойдаланмайди, яъни фақат тармоққа хизмат қилади. Сервер тармоққа бир нечта бўлиши мумкин ва албатта сервер энг қувватли

компьютер бўлиши шарт эмас. Ажратилган сервер-фақат тармоқ масалалари билан шуғулланади. Ажратилмаган сервер-тармоқларга хизмат қилиши билан бирга, бошқа масалалар билан шуғулланиши мумкин. Сервернинг спесифик тури-тармоқ принтеридир.

Мижоз деб, тармоқ манбаларидан фойдаланадиган, лекин ўзининг манбаларини тармоққа бермайдиган, яъни тармоққа хизмат қиладиган абонент тушинилади. Мижоз компьютерни кўпинча ишчи станция деб ҳам юритилади. Демак, ҳар бир компьютер бир вақтнинг ўзида ҳам мижоз, ҳам сервер бўлиши мумкин.

Сервер ва мижоз дейилганда, кўпинча компьютерларнинг ўзи эмас, балки улар учун ишловчи дастурий иловалар тушинилади. Бу ерда ўз манбаларини тармоққа берадиган илова сервердир, тармоқ манбаларидан фойдаланувчи эса мижоз бўлади.

1.2. Web технологиялардан фойдаланиш

Web-технологияни (Интернет-технология) ўрганишни Web-дизайннинг куйидаги учта тушунчасини ўрганишдан бошлаймиз: Web-саҳифа, Web-сайт ва Web-сервер [5,6].

Web-саҳифа – ўзининг уникал адресига эга бўлган ва махсус кўриш дастури ёрдамида (браузер) кўрилувчи ҳужжатдир. Унга матн, графика, овоз, видео ёки анимация маълумотлар бирлашмаси - мультимедияли ҳужжатлар, бошқа ҳужжатларга гипермуружаатлар кириши мумкин.

Web-сайт – бир қанча web-саҳифаларнинг мантиқий бирлашмаси.

Web-сервер – тармоққа уланган компьютер ёки ундаги дастур ҳисобланиб, умумий ресурсларни клиентга тақдим этиш ёки уларни бошқариш вазифаларини бажаради. Web-серверлар маълумотлар базалари ва мультимедияли маълумотларни бир бирига мослаштиради; Web-серверда Web-саҳифа ва Web-сайтлар сақланади.

Биз Интернет тармоғидаги Web-саҳифаларни кўришимиз учун **WWW (World Wide Web)** деб аталувчи сервисдан фойдаланамиз.

World Wide Web (WWW, Бутун дунё ўргемчак тўри) – бу клиент-сервер технологияси асосида ташкил этилган, кенг тарқалган Internet хизматидир.

HTML, XML, XHTML, WML. Web-технологиянинг (Интернет-технология) Web-дизайн қисмини ўрганишни разметка тил таснифи билан бошлаймиз [6].

Махсус тил мавжуд бўлиб, бу тил ёрдамида матнлар, график маълумотлар Web-саҳифа ҳужжатга жойлаштирилади ва бу ҳужжатни барча компьютерда кўриш имконияти мавжуддир. Уларнинг асосий вазифаси – Web-саҳифага “маълумотларни жойлаштириш” ва улар орасидаги алоқани (гиперссилокалар) таъминлашдан иборат.

HTML (HyperText Markup Language). Дастлаб World Wide Web тизими матнли маълумотларни ва **HTML** ҳужжатларни кўришга мўлжалланган, матнни тахрирловчи тилга ўхшаш тизим бўлган. Айни дамда

HTML тили WWW дага энг оммабоп тиллардан бири ҳисобланади. HTML тилида ёзилган маълумотлар ўз ичига матн файллар, график маълумотлар ва бошқаларни олади.

Хужжатлар орасидаги алоқани таъминлаш ва маълумотларни форматлаш воситалари тэг (tag) деб аталувчи восита орқали амалга оширилади.

Web-саҳифанинг матн ва тэглари аралаш равишда **HTML-хужжат** деб аталувчи файлининг ичига жойлаштирилади. Қандай тэгни қўллаганингизга қараб браузер ойнасида маълумотлар турлича кўринади. HTML хужжатга маълумотларни жойлаштириш ва таҳрирлаш учун юзлаб тэглари мавжуд. Масалан, **<p>** ва **</p>** тэглари абзацни ташкил этади, **<i>** ва **</i>** жуфт тэглари эса, матнни ёзма (курсив) ҳолда кўрсатиш учун қўлланилади. Шу билан бирга гиперматнли ссилкалар тэглари ҳам мавжуд. Ушбу элементлар фойдаланувчига гиперматн устига сичқонча курсори босилганда бошқа хужжатга боғланиш имконини беради.

XML (eXtensible Markup Language). XML тили ҳам HTML тилига ўхшаш тил ҳисобланади. HTML дан фарқли томони шундаки, XML да дастурчи ўзининг шахсий тэглари яратади ва улар орасига маълумотлар жойлаштирилади. XML-тэглари ҳарфлар катта кичиклигини фарқлайди.

XHTML. XHTML тили HTML ва XML тилларининг бирлашмасини ташкил этади. XHTML тилида ёзилган хужжатнинг ташқи кўриниши платформага боғлиқ (Windows, Mac ёки Unix) равишда ўзгариб кетмайди. Шунга қарамай XHTML таркибида HTML дискрипторлардан фойдаланилади.

Бугунги кунда мобил алоқа воситаларидан фойдаланувчилар учун янги тил ишлаб чиқилган бўлиб, у **WML (Wireless Markup Language)** деб аталади; **CDF (Channel Definition Format)** - Microsoft ишлаб чиққан браузерларда push-канал ҳосил қилишда қўлланилади;

Сценарийли тиллар. "клиент-сервер" технологияси. Ҳозирда Web-саҳифанинг ривожланиши янада интерактив поғонасига чиққан. Web-сайтлар

аста секинлик билан иловалар интерфейсига ўхшаб бормокда. Буларнинг барчаси замонавий Web-дастурлаш технологияси ёрдамида амалга ошмоқда.

Web-дастурлаш технологияларини, дастурларини асосан иккита қисмга ажратиш мумкин: **клиент томонидаги дастурларлаш** (client-side) ва **сервер томонидаги** (server-side). Ушбу технологияларни тушуниш учун аввало бевосита **"клиент-сервер" технологиясини** тушуниш керак.

Web-саҳифанинг интерактив дастури сценарий деб аталади.

Бундай атама дастурнинг натижасига боғлиқ ҳолда вужудга келган. Унинг асосий вазифаси Web-саҳифасида фойдаланувчи ҳолатига, ҳаракатига «реакция» беришдир.

Шу тариқа сценарийлар клиент томонида бажарилувчи ва сервер томонида бажарилувчи сценарийларга бўлинади. Клиент томонида бажарилувчи сценарийлар браузер ёрдамида бажарилади. Сервер томонида бажарилувчи сценарийлар эса Web-сервер ёрдамида бажарилади.

JavaScript. JavaScript – бу тил Netscape ва Sun Microsystems томонидан яратилган бўлиб, Web-саҳифанинг фўнкционал имкониятларини орттириш мақсадида қўлланилади.

JavaScript ёрдамида одатда маълумотли ва мулоқот ойналарини чиқариш, анимацияларни кўрсатиш каби вазифаларни бажариш мумкин. Бундан ташқари, JavaScript-сценарий баъзан ўзи ишлаб турган браузер ва платформа типини аниқлаш мумкин. JavaScript-сценарийлар фойдаланувчи томонидан киритилаётган маълумотларни тўғрилигини текширишда ҳам қулай ҳисобланади.

VBScript. VBScript тили Microsoft корпорацияси томонидан яратилган бўлиб, Visual Basic тилининг бир қисми ҳисобланади. VBScript тили Internet Explorer ва Microsoft Internet Information Server (IIS) лар билан ишлашга мўлжалланган тилдир.

VBScript тилининг JavaScript тили билан умумий қисимлари бир нечта, жумладан у айнан Microsoft Internet Explorer билан ишлаш ва унинг қўлланиш соҳасини чеклай олиш имкониятига эга. VBScript интерпретаторли

тил ҳисобланиб, Microsoft нинг Web-технологиялари билан ҳамкорликда ишлай олади, масалан ASP (Active Server Page) билан. Шунга қарамай VBScript клиент томонида ишловчи сценарий ҳисобланади, ASP эса сервер томонида ишлайди.

Perl. Perl тили Web-иловалар яратишда энг оммабоп тиллардан бири ҳисобланади. Матнларни қидириш ва тахрирлаш, файллар билан қулай ишлай олиш қоидалари билан Perl тили Internet нинг асосий тилларидан бири бўлиб қолди. Perl – интерпретаторли тил ҳисобланади, шу боис унда яратилган сценарийлар ишлаши учун сервер компьютерда Perl-интерпретатор ўрнатилган бўлиши керак.

Бевосита Perl-коднинг интерпретация қилиниш жараёни унинг самарадорлигини пасайтиради. Бугунги кунда Perl нинг асосий ютуқларидан, унинг барча платформалар учун ишлай олиши ва унинг барча ресурслари бепул тарқатилаётганлигидир. Кўпгина Web-серверлар UNIX да ишлайди, Perl интерпретатор эса бу операцион тизимнинг бир қисми ҳисобланади.

ASP (Active Server Pages). ASP-маълумотлар базалари ташкил этиш ва улар билан ишлаш вазифаларини бажаришда жуда мослашувчан, қулай воситадир. ASP воситалари сервер томонида ишлайди ва HTML-код ва сценарийлар каби фойлларни қайта ишлайди. ASP технологияси VBScript, Java ва JavaScript тилларини қўллаб қувватлайди. ASP-код ихтиёрий HTML-хужжатдан, шу билан бирга бошқа ASP-хужжатдан чавирилиши мумкин. ASP-код жойлаштирилган Web-саҳифалар файллари кенгайтмаси **.asp** бўлади.

ASP технология Windows NT ва Microsoft IIS Web-серверига мўлжалланган ҳисобланиб, имкониятлари ва самарадорлиги юқори бўлганлиги боис кўпгина компаниялар ўз воситаларига ASP ни қўллаб қувватлаш имкониятларини киритмоқдалар. ASP-воситаларини ишлаб чиқиш бўйича йирик компания Chillsoft Лидер среди независимых производителей ASP-средств – компания Chillsoft UNIX нинг бир қанча тури ва турли Web-

серверларди ASP ни қўллаш имкониятини киритган. Кўпгина HTML-муҳаррирлар, масалан Adobe GoLive ҳам ASP ни қўллаб қувватлайди.

ASP технологияси бир нечта қулайликларни ўзида жамлаган: HTML-хужжатни динамик генерациялайди, формаларни қўллаб қувватлайди, маълумотлар базасига рухсатни ташкил этади ва у билан ишлай олади. ASP – дастурлаш тили ҳам, илова ҳам эмас, у интерактив Web-саҳифа ҳосил қилиш технологияси.

PHP. PHP – бу серверда қайта ишланувчи сценарийлар тилидир. ASP каби PHP кодлар ҳам бевосита HTML-хужжатни таркибига қўшилади. Ушбу тилнинг номи Personal Home Page Tools сўзларининг қисқартмасидан олинган. PHP да C ва Perl тилларида учраган бир қатор муаммолар ҳал этилган, бундан ташқари, PHP маълумотлар базаси билан ишлаш учун жуда қулай воситадир. Умуман олганда Perl, PHP – очиқ тизимли тиллар ҳисобланади ва уларни дастурчилар модернизациялаштира олади.

JSP. JSP (JavaServerPage) технологияси ўзининг функционал имкониятларига кўра ASP га ўхшашдир. Асосий фарқи шундаки, бунда VBScript ва JavaScript билан бирга Java тили ҳам қўлланила олади. Шунга қарамай JSP Java дан олдинроқ қўлланилган ва ушбу технология мукамал Web-иловалар яратиш учун етарли имкониятга эга.

SSI. SSI (Server Side Include) воситаси дастлаб HTML-файлни дастлаб серверда қайта ишлайди ва ундан сўнг уни клиентга узатади. Дастлабки қайта ишлаш вақтида хужжатга динамик генерация қилинган маълумотлар қўшилади, масалан жорий вақт ҳақидаги маълумот. Умуман олганда SSI технологияси HTML-файлнинг таркибига қўшимча қўлланмалар қўшишга мўлжалланган, HTMLнинг қисми ҳисобланади.

PHP web дастурлаш тили имкониятлари. Ҳозирги кунда интернет кенг оммалашгани сабабли, замон тараққиётини web-технологиясиз тассавур этиш мумкин эмас. Web технологияларига талаб ошган сари Web-дастурлаш тилларини билиш ҳар бир дастурчи учун муҳим вазифа саналмоқда. Шуларни инобатга олган ҳолда замонавий web-дастурлаш

тилларидан бири ҳисобланган, содда, ўрганишга қулай, барча маълумотлар базаси билан ишлай оладиган PHP ҳақида батавсилроқ тўхталишга ният қилдик. Келгусида бу тил ўзбек тилида ёритилиб борилади ҳамда мутахассис ва ўрганувчилар учун форум ташкил қилинади.

PHP – web технология тили. PHPни ўрганиш учун аввал HTML ва дастурлаш тилидан хабардор бўлиш талаб қилинади. HTML/CSS ва JavaScript ларни мукамал билгувчилар учун PHPни ўрганиш мураккаблик туғдирмайди. PHPнинг вазифаси HTML файлини яратиб бериш. JavaScript ёрдамида бажариладиган кўпгина операцияларни PHP орқали ҳам амалга ошириш мумкин, аммо эътибор қилиш лозимки, PHP – серверда; JavaScript – клиент томонда бажарилади. PHPда ёзилган код сервернинг ўзида бажарилиб, клиентга HTML шаклида етиб боради. Бу хавфсизлик жаҳатдан анча мақсадга мувофиқ. JavaScript ёрдамида код ёзиш, маълумот узатиш ва қабул қилишни бироз тезлаштиради, кодни клиент кўриш имкониятига эга бўлади. Барибир ҳар иккисини бошқаси боса олмайдиган ўз ўрни бор, равшанки бу ўрин PHPда муҳимроқ ва каттароқ.

PHP имкониятлари. «*PHP* да ҳар қандай дастур бажарса бўлади», – деган эди унинг яратувчиси. Биринчи навбатда *PHP* тили сервер томонидан бажариладиган скриптлар яратиш учун фойдаланилади ва айнан шунинг учун у яратилган. *PHP* тили ихтиёрий *CGI*-скриптлари масалаларини ечишга ва бундан ташқари html формали маълумотларни қайта ишлашга ҳамда динамик равишда html саҳифаларни ишлаб чиқишга қодир. Бироқ *PHP* тили фойдаланиладиган бошқа соҳалар ҳам мавжуд. Бу соҳаларни биз учта асосий қисмга бўламиз:

- Биринчи соҳа – биз юқорида айтиб ўтганимиздек, сервер томонидан бажариладиган иловалар (скриптлар) яратиш. *PHP* тили бундай турдаги скриптларни яратиш учун жуда кенг қўлланилади. Бундай иш кўрсатиш учун *PHP*-парсер (яъни *php*-скриптларни қайта ишловчи) ва скриптларни қайта ишловчи *web*-сервер, скриптларни натижасини кўриш учун браузер ва албатта *php*-коддини ёзиш учун қандай бўлса ҳам матн муҳаррири керак

бўлади. *PHP*-парсер *CGI*-дастурлар кўринишида ёки сервер модуллари кўринишида тарқалган. Уни ва *web*-серверни компьютеримизга қандай ўрнатамиз, биз бу ҳақида кейинроқ кўриб ўтамиз.

- Иккинчи соҳа – буйруқлар сатрида бажариладиган скриптларни яратиш. Яъни *PHP* тили ёрдамида бирор-бир компьютерда браузер ва *web*-серверлардан мустақил равишда ўзи бажариладиган скриптларни ҳам яратиш мумкин. Бу ишларни бажариш учун ҳеч бўлмаганда *PHP*-парсер (бу ҳолатда биз уни буйруқлар сатри интерпретатори (CLI, command line interpreter) деб атаёмиз) талаб этилади. Бундай ишлаш услуги турли масалаларни режалаштириш ёрдамида бажарилиши учун керак бўлган скриптлар ёки оддий матнни қайта ишлаш учун керак бўлган масалага ўхшаш ишлайди.
- Ва ниҳоят охири учинчи соҳа – бу миждо томонидан бажариладиган *GUI*-иловаларни (график интерфейс) яратиш. Бу соҳа *PHP* тилини эндигина ўрганаётган фойдаланувчилар учун унча муҳим бўлмаган соҳадир. Бирок агарда сиз *PHP* тилини чуқур ўрганган бўлсангиз, бу соҳа сиз учун анча муҳимдир. *PHP* тилини бу соҳага қўллаш учун `php` кенгайтмали махсус ёрдамчи – *PHP-GTK* талаб этилади.

Шундай қилиб, *PHP* тилини қўлланилиш соҳалари кенг ва турличадир. Юқоридаги масалаларни еча оладиган бошқа турлича дастурлаш тиллари ҳам мавжуд, унда нима учун *PHP* тилини ўрганишимиз керак? У тил бизга нима беради? Биринчидан, *PHP* тили ўрганиш учун жуда қулай. *PHP* тилини синтаксиси асосий қоидалари ва ишлаш принципи билан етарлича танишиб чиқиб ўзингизни шахсий дастурингизни тузиб кўриб, сўнгра уни бошқа дастурлаш тилларида тузилган вариантлари билан солиштирсангиз бунга гувоҳи бўласиз.

Иккинчидан, *PHP* тили барча бизга маълум платформаларда, барча операцион тизимларда ҳамда турлича серверларда эркин ишлай олади. Бу хусусият жуда муҳим. Масалан, кимдир Windows операцион тизимдан Linux операцион тизимга ёки IIS сервердан Apache серверга ўтмоқчи бўлса *PHP* тилини ўрганиши шарт.

PHP дастурлаш тилида дастурлашнинг иккита ҳаммабоп парадигмалари ишлатилади, булар процедурали ва объектли дастурлаш. *PHP4* дастурлаш тили процедурали дастурлашни бутунлай қўллаб қувватлайди, бироқ объектли стилдаги дастурларни ҳам қўлласа бўлади. *PHP5* дастурлаш тилининг биринчи тестлаш версиясида *PHP4* дастурлаш тилида учрайдиган объектга йўналтирилган дастурлаш моделларининг камчиликлари тўлдирилган. Шундай қилиб, ҳозирда таниш бўлиб улгурган ишлаш принципини танлаш керак.

Агарда *PHP* тилини ҳозирги имкониятлари тўғрисида гаплашадиган бўлсак, у ҳолда биз *PHP* тилини биринчи версиясидан анча йироқлашиб кетган бўламиз. *PHP* дастурлаш тили ёрдамида тасвирлар, *PDF*-файллар, флэш-роликлар яратиш мумкин; ҳозирги вақтдаги замонавий маълумотлар базасини қўллаб қувватлайди; ихтиёрий матнли файл форматлари билан, ҳамда *XML* ва файллар тизими билан ишлайдиган функциялар ҳам қўшилган. *PHP* тили турли сервислар ўртасидаги протоколларнинг ўзаро алоқасини қўллаб қувватлайди. Буларга мисол тариқасида папкаларга киришни бошқариш протоколи *LDAP*, тармоқ қурилмалари билан ишлайдиган протокол *SNMP*, маълумотларни узатиш протоколлари *IMAP*, *NNTP* ҳамда *POP3*, гиперматнларни узатиш протоколи *HTTP* ва бошқаларни олиш мумкин.

PHP дастурлаш тилини турли дастурлаш тиллари ўртасидаги ўзаро алоқасига диққатни қаратсак, бунга Java дастурлаш тилини айтиб ўтиш керакки, Java дастурлаш тили объектларини *PHP* тили ўз объектлари сифатида қарайди. Объектларга мурожаат сифатида *CORBA* кенгайтмасидан фойдаланилади.

Матнли ахборотлар билан ишлаш учун *PHP* тили ўзига Perl дастурлаш тилидаги тартибланган ифодалар билан ишлай оладиган механизмларни (катта бўлмаган ўзгаришларсиз) ва UNIX-тизимини мерос қилиб олади. *XML*-хужжатларини қайта ишлаш учун стандарт сифатида *DOM* ва *SAX*, *XSLT*-трансформацияси учун API дан фойдаланиши мумкин.

Электрон тижорат иловаларини яратиш учун бир қатор тўловни амалга оширадиган *Cybercash*, *CyberMUT*, *VeriSign Payflow Pro* ҳамда *CCVS* каби фойдали функциялар мавжуд.

Дастурий воситани созлаш ва ўрнатиш. Юқорида *PHP* тили имкониятларини, қўлланилиш соҳаларини муҳокама қилдик ва тарихини ўргандик. Энди дастурий воситани ўрнатишга керак бўлган ускуналар мажмуини кўриб ўтсак. Модомики, асосий курснинг амалиёти сифатида биз куйидаги масалаларни кўриб чиқамиз: клиент-сервер технологияси сифатида ишланадиган масалалар, мос равишда скриптлар яратилишида қўлланилиши, серверларни қайта ишлаш. Булар учун бизга *web*-сервер ҳамда *PHP* тили интерпретатори керак бўлади. *Web*-сервер сифатида, масалан, *web*-мутахассислар ўртасида машхур бўлган *Apache* серверни оламиз. Дастур натижасини кўриш учун *web*-браузер керак бўлади, бунга мисол *Internet Explorer*.

Денвер Дистрибутиви. Биз юқорида *Linux* ва *Windows* платформалари учун *PHP* дастурий воситасини созлаш ва ўрнатиш билан етарлича танишмиз. *PHP* дастурий воситаси ва уни ишлаши учун керак бўладиган компоненталарни ўрганишни хоҳламайдиганлар учун *PHP* дастурининг тайёр *PHP* тилини тўлдирадиган дистрибутивлари мавжуд. Бундай дистрибутивлар ичида кенг тарқалгани - *Денвер* (<http://dklab.ru/chicken/web/>). Уни ўрнатишни ўрганиш учун *web*-мутахассислар сайтларига мурожаат қилиш керак. *Денвер*ни ўрнатиш жуда оддий ҳамда унга ҳеч қандай билим талаб этилмаслигини айтиб ўтиш керак. Бу дистрибутивни *PHP* тилини эндигина ўрганаётган ёш дастурчилар учун тавсия этамиз. Жиддий масалаларни ҳал этиш учун эса *PHP* дастурлаш тилини тўлиқ ўрнатиш ва созлаш керак бўлади.

1.3 Масаланинг қўйилиши

Битирув малакавий ишида Республикамизнинг барча олий ўқув юртларида фаолият кўрсатаётган ёш олимлар, ёш ўқитувчилар, мустақил тадқиқотчилар ҳамда магистрантларнинг илмий мақолаларини on-line режимда чоп этиш имконини берадиган web сайт яратиш масаласи қўйилди.

Ушбу масалани ечишда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим:

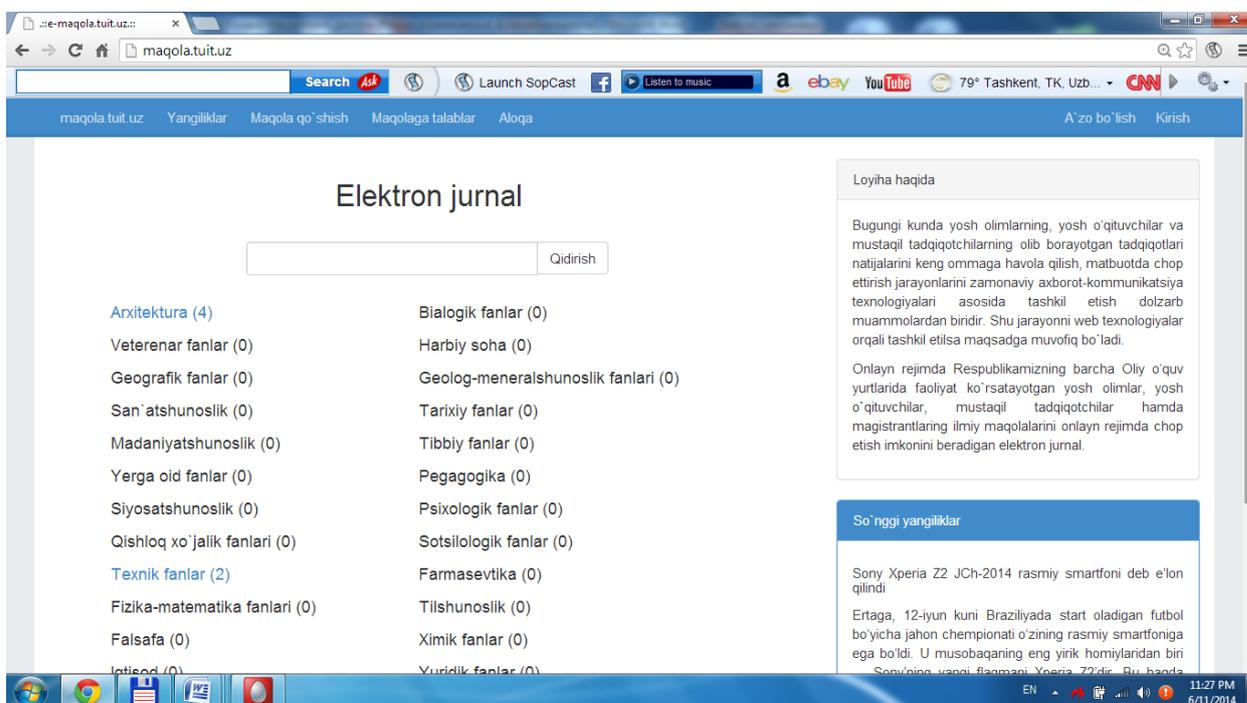
- Web технологиялардан фойдаланиш ўрганиб чиқиш ва таҳлил қилиш;
- PHP дастурлаш тилининг имкониятларини ўрганиб чиқиш;
- Web сайт дизайнини ишлаб чиқиш;
- Сайтнинг маълумотлар базасини яратиш;
- Web сайтни HTML, CSS, JavaScript, JQueryys технологиялари ва PHP дастурлаш тили асосида яратиш;
- Фойдаланувчи учун йўриқнома ишлаб чиқиш.

2. МАҚОЛАЛАРНИ ON-LINE ЧОП ЭТУВЧИ WEB САЙТНИ ЯРАТИШ

2.1. Web сайтни яратиш технологияси ва дизайнини ишлаб чиқиш

Асосий саҳифанинг дизайни, умуман барча саҳифаларнинг дизайни масаласи ҳам асосий кўриб чиқиладиган, тизимнинг оммалашиси ва ундан фойдаланувчилар учун қулайликлар яратиш, структуранинг тушунарли бўлиши ва шу каби жуда кўп факторларга боғлиқ равишда тизимнинг истиқболлини белгиловчи бирламчи масалалар қаторига киради. Шу жиҳатни ҳисобга олиб қуйида дизайн масаласи алоҳида кўриб ўтилган [6].

Асосий саҳифа бир неча қисмларга бўлинган бўлиб, банер, юқори қисм, чап ва ўнг, ҳамда асосий қисмга бўлинади. Жадвалда ушбу қисмлар номерлар билан кўрсатилган, улар:

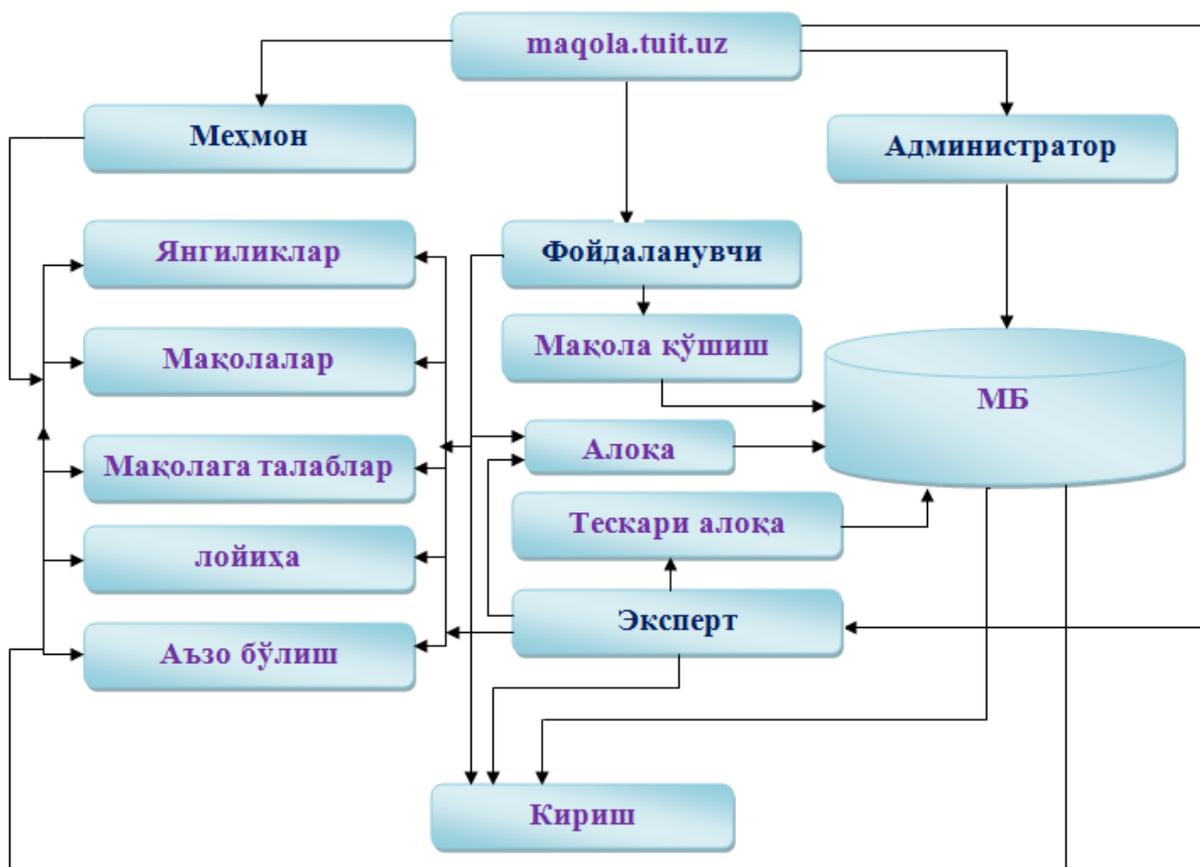
1. **Юқори меню.** Бу менюда тизимнинг асосий структураси ифодаланган бўлиб, улар:

- a. **Янгиликлар** – Илмий татқиқот ишларидаги янгиликлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилтб борилади.
- b. **Мақола қўшиш** – Сайтга аъзо бўлган фойдаланувчилар илмий мақолаларини жойлаштиради.
- c. **Мақолага талаблар**– Бунда асосан илмий мақолаларни қандай форматда тайёрлаш ҳақида маълумотлар жойлаштирилган.

- d. **Алоқа** - Бунда сайт администраторига хабар юбориш мумкин.
  - e. **Аъзо бўлиш**- Илмий татқиқот ишларини тақдим этмоқчи бўлган фойдаланувчилар рўйхатдан ўтади.
  - f. **Кириш**- Сайтга аъзо бўлган фойдаланувчилар ўз саҳифаларига шу бўлим орқали кирадилар.
2. **Ўнг блок менюси**. Бунда лойиха ҳақида маълумот берилган ва янгиликлар бўлими келтирилган.
  3. **Ўрта қисм**. Бунда илмий татқиқот ишлар йўналишлари ва уларда нечта мақолалар жойлаштирилганлиги келтирилган. Мақолалар сони автоматик ҳисобланади.

Айни мана шу ўринда такидлаб ўтиш керак, мавжуд тизимдан фойдаланиш қулайликларини янада ошириш мақсадида биринчи навбатда барча мавжуд ахборот турлари учун асосий саҳифада кўрсатмалар ёки қисқача маълумотлар - илова тарзида берилиб ўтилган. Бу билан фойдаланувчи учун керакли маълумотни топиш ва уни олиш имкониятини соддалаштиради. Иккинчидан эса умуман саҳифалар кетма кетлиги, уларни очилиш тартиби 3 та қадам, яъни уч этапли суб сайт (sub site) кўринишида амалга оширилади.

Фойдаланувчилар учун илмий мақолаларни on-line чоп этиш web сайтини web технология асосида дастурий таъминотни яратишдан олдин уни амалга ошириш архитектураси ва ишлаш алгоритминини ишлаб чиқиш талаб этилади. Сайтни архитектураси шундай тузилиши керакки, унда маълумотлар тизимлаштирилган ва ташриф буюрувчилар излаётган маълумотларини тез ва осон топишлари учун қулай навигация ташкил этилиши зарур. Пухта ўйлаб чиқилган ва юқори савия билан лойихаланган архитектура бу сайтга мижозларнинг ташриф буюришлар сонини ортишига сабаб бўлади. Қуйидаги сайтнинг тузилиш архитектураси келтирилган.

2.1-Расм. Сайт тузилмаси

Бунда махсус дастурлаш тили PHP дан фойдаланилди ва маълумотларни тахрирлаш, дизайн масалалари ва маълумотлар базасини яратиш мақсадида махсус дастурлардан фойдаланилган: PHP, MySQL, HTML, JavaScript, JQuery ва турли шу каби кўмакчи дастурлар ёрдамида амалга оширилмоқда.

Сайт ҳақида яна бир маълумотни айтиб ўтиш зарур, юқорида келтирилган иш режасига этибор қилсангиз, тизим тузилмаси, дизайни ва ижодий ёндашув қисмига алоҳида урғу берилган. Ҳақиқатдан ҳам тузилмага, дизайнга ва фаолият жараёнига ижодий ёндашув асосида янгича услуб ва методлар қўлланилмоқда.

Сайтга талаблар:

- **Denver**
- **MySQL Server**

Қўшимча сифатида:

- **JAVA 2 Platform Standard Edition Development KIT 5.0**

- **J2SE Runtime Environment**
- **MySQL Server 4.1**
- **Tomcat 4.0.3**

Сайтни web технология асосида яратишда қулай интерфейс ва фойдаланувчилар диққатини иложи борича ўзига жалб қилиш омилларига катта эътибор қаратилди. Интерфейс дизайнини яратишда муайян стилдан фойдаланиш учун айнан бир хил элементларни саҳифа кодида такрорланмаслиги учун **CSS** – Cascading Style Sheets технологияси қўлланилди.

PHP дастурлаш тиллари имкониятларидан фойдаланиб, сайтни мукамалроқ ва турли тажовузкор кимсалар томонидан бўладиган ўзгартиришларга йўл қўймаслик учун маълум чоралар қўлланилди.

Сайтни яратишда қўлланиладиган PHP дастурлаш тилининг қуйидаги афзалликларини келтириш мумкин:

Биринчи навбатда PHP тили сервер томонидан бажариладиган скриптлар яратиш учун фойдаланилади ва айнан шунинг учун у яратилган. PHP тили ихтиёрий CGI-скриптлари масалаларини ечишга ва бундан ташқари html формали маълумотларни қайта ишлашга ҳамда динамик равишда html саҳифаларни ишлаб чиқишга қодир. Бироқ PHP тили фойдаланиладиган бошқа соҳалар ҳам мавжуд. Бу соҳаларни биз учта асосий қисмга бўламиз:

Биринчи соҳа – биз юқорида айтиб ўтганимиздек, сервер томонидан бажариладиган иловалар (скриптлар) яратиш. PHP тили бундай турдаги скриптларни яратиш учун жуда кенг қўлланилади. Бундай иш кўрсатиш учун PHP-парсер (яъни php- скриптларни қайта ишловчи) ва скриптларни қайта ишловчи web-сервер, скриптларни натижасини кўриш учун браузер ва албатта php-кодини ёзиш учун қандай бўлса ҳам матн муҳаррири керак бўлади. PHP-парсер CGI-дастурлар кўринишида ёки сервер модуллари кўринишида тарқалган. Уни ва web-серверни компьютеримизга қандай ўрнатамиз, биз бу ҳақида кейинроқ кўриб ўтамиз.

Иккинчи соҳа – буйруқлар сатрида бажариладиган скриптларни яратиш. Яъни PHP тили ёрдамида бирор-бир компьютерда браузер ва web-серверлардан мустақил равишда ўзи бажариладиган скриптларни ҳам яратиш мумкин. Бу ишларни бажариш учун ҳеч бўлмаганда PHP-парсер (бу ҳолатда биз уни буйруқлар сатри интерпретатори (CLI, command line interpreter) деб атаёмиз) талаб этилади. Бундай ишлаш услуби турли масалаларни режалаштириш ёрдамида бажарилиши учун керак бўлган скриптлар ёки оддий матнни қайта ишлаш учун керак бўлган масалага ўхшаш ишлайди.

Учинчи соҳа – бу мижоз томонидан бажариладиган GUI-иловаларни (график интерфейс) яратиш. Бу соҳа PHP тилини эндигина ўрганаётган фойдаланувчилар учун унча муҳим бўлмаган соҳадир. Бироқ агарда сиз PHP тилини чуқур ўрганган бўлсангиз, бу соҳа сиз учун анча муҳимдир. PHP тилини бу соҳага қўллаш учун php кенгайтмали махсус ёрдамчи – PHP-GTK талаб этилади.

PHP тилини қўлланилиш соҳалари кенг ва турличадир. Юқоридаги масалаларни еча оладиган бошқа турлича дастурлаш тиллари ҳам мавжуд, унда нима учун PHP тилини ўрганишимиз керак? У тил бизга нима беради? Биринчидан, PHP тили ўрганиш учун жуда қулай. PHP тилини синтаксиси асосий қоидалари ва ишлаш принципи билан етарлича танишиб чиқиб ўзингизни шахсий дастурингизни тузиб кўриб, сўнгра уни бошқа дастурлаш тилларида тузилган вариантлари билан солиштирсангиз бунга гувоҳи бўласиз.

Иккинчидан, PHP тили барча бизга маълум платформаларда, барча операцион тизимларда ҳамда турлича серверларда эркин ишлай олади. Бу хусусият жуда муҳим. Масалан, кимдир Windows операцион тизимдан Linux операцион тизимга ёки IIS сервердан Apache серверга ўтмоқчи бўлса PHP тилини ўрганиши шарт. PHP дастурлаш тилида дастурлашнинг иккита ҳаммабоп парадигмалари ишлатилади, булар процедурали ва объектли дастурлаш. PHP4 дастурлаш тили процедурали

дастурлашни бутунлай қўллаб қувватлайди, бироқ объектли стилдаги дастурларни ҳам қўлласа бўлади. PHP5 дастурлаш тилининг биринчи тестлаш версиясида PHP4 дастурлаш тилида учрайдиган объектга йўналтирилган дастурлаш моделларининг камчиликлари тўлдирилган. Шундай қилиб, ҳозирда таниш бўлиб улгурган ишлаш принципини танлаш керак.

Агарда PHP тилини ҳозирги имкониятлари тўғрисида гаплашадиган бўлсак, у ҳолда биз PHP тилини биринчи версиясидан анча йироқлашиб кетган бўламиз. PHP дастурлаш тили ёрдамида тасвирлар, PDF-файллар, флэш-роликлар яратиш мумкин; ҳозирги вақтдаги замонавий маълумотлар базасини қўллаб қувватлайди; ихтиёрий матнли файл форматлари билан, ҳамда XML ва файллар тизими билан ишлайдиган функциялар ҳам қўшилган. PHP тили турли сервислар ўртасидаги протоколларнинг ўзаро алоқасини қўллаб қувватлайди. Буларга мисол тариқасида папкаларга киришни бошқариш протоколи LDAP, тармоқ қурилмалари билан ишлайдиган протокол SNMP, маълумотларни узатиш протоколлари IMAP, NNTP ҳамда POP3, гиперматнларни узатиш протоколи HTTP ва бошқаларни олиш мумкин.

2.2. Сайтнинг маълумотлар базасини бошқариш технологияси

Маълумотлар базаси – ахборотлар тизимларининг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Охирги фойдаланувчи ва маълумотлар базаси администраторининг ишини енгиллаштириш учун МББТ яратилган эди. Бу тизимлар маълумотлар базасини амалий дастурлардан ажратади. МББТ дастур ва аппарат воситаларининг мураккаб комплекси бўлиб, фойдаланувчи шу туфайли фақат маълумотлар базасини мантиқий ташкил этишнигина тасаввур қилади. Маълумотлар базасини мантиқий ташкил этиш уни физик амалга оширишдан (яъни ташкил этиш ва файлларни ишлашдан) сезиларли фарқ қилиши мумкин. Фойдаланувчиларнинг ихтиёрида талаблар тили бўлиб улар ёрдамида фойдаланувчилар маълумотларни танлаши ва ўзгартириши мумкин. **Жадвал** реляцион модел маълумотлари (объекти)нинг асосий тури ҳисобланади. Жадвалнинг тузилиши устунларнинг йиғиндиси билан белгиланади. Жадвалнинг ҳар бир сатрида тегишли устунга мос келувчи биттадан мазмун жойлашган бўлади. Жадвалда иккита бир хил сатр бўлиши мумкин эмас. Сатрларнинг умумий сони чегараланмаган.

Устун маълумотларининг баъзи таркибий қисми – **атрибутга** мос келади. Атрибут маълумотларнинг энг оддий тузилмасидир. Жадвалда юқорида кўриб ўтилган тармоқли ва иерархик моделлардаги каби кўп таркибий қисмлари гу-руҳ ёки такрорланувчи гуруҳ кабилар белгиланиши мумкин эмас. Жадвалнинг ҳар бир устини маълумотлар тегишли таркибий қисми (атрибут)нинг номига эга бўлиши керак. Маъноси жадвал сатрига тенг бўлган бир ёки бир нечта атрибутлар жадвалнинг **калити** ҳисобланади [7].

Тарихий шахар ва обидалар динамик сайтнинг маълумотлар базаси қисмини яратиш учун Mysql маълумотлар омборини танлаб олинди. Ушбу маълумотлар омборида сайт учун керакли бўлган маълумотларни жойлаш учун маълумотлар базаси ва у база ичида жадвалларни жойлаштириш керак.

Сайтни маълумотлар базаси MySQL тизимида яратилган бўлиб дастур PHP дастурлаш тилиад ёзилган бўлиб, бир нечта жадваллардан иборат бўлиб маълумотлар янгиланиб боради. PHP тилининг энг ажойиб томонларидан

бири, дастурчи маълумотлар базаси билан ишлашда жуда ҳам кўплаб қулайликларга эга бўлади. Бу маъруза давомида биз асосан MySQL системаси ҳақида фикр юритамиз. Лекин, албатта PHPнинг бошқа маълумотлар базаси асосида ишловчи системалар билан алоқасини ҳам бироз бўлсада кўриб ўтамиз. «Нима учун айнан PHP билан MySQL ўртасида ўзаро алоқани ўрганишимиз лозим. Бу система маълумоларни бошқариш системаси ҳисобланиб, у PHPнинг энг асосий манбаси ҳисобланади, ҳамда бу система бепул тарқатилади ва фойдаланишга ҳамда ўрганишга жуда ҳам қулай ҳисобланади. Булардан ташқари MySQL база билан ишловчи системани жуда ҳам кўплаб платформалари мавжуд. Агар бу система компьютеримизда мавжуд бўлмаса, биз уни <http://www/mysql.org>. тармоғидан олишимиз мумкин. Мавзуни ўзлаштириш давомида эса, асосан қуйидагиларни ўрганамиз:

SQL инглиз тилидаги Structured Query Language ёки ўзбек тилидаги сўровлар асосидаги структурали тил сўзларининг қисқартмасидан ташкил топган. Бу тил турли хилдаги маълумотлар базасига мурожаат қилиш учун стандарт имкониятларга эга бўлган тил ҳисобланади. Кўплаб базалар бу тил асосида ўзининг версияларига ҳам эга. Лекин шунга қарамасдан SQL турли хил кўринишдаги маълумотлар базалари билан ишлаш имконини бера олади. Бу маърузада биз SQL билан ишлашнинг деярли барча имкониятларини кўриб ўтмасакда, асосий тушунчалари, SQL тилининг бир қисми ҳисобланган MySQL маълумотлар базаси билан ишлашни ўрганамиз. MySQL тизими бошқа (удаленный) компьютерлардаги фойдаланувчилар билан боғланиши мумкин бўлган серверга эга бўлади. Серверга боғланиб биз ўзимиз учун керак бўлган базани топишимиз ва у билан ишлай олишимиз мумкин.

Базадаги маълумотлар ҳамisha қандайдир жадвалга эга бўлган кўринишда бўлади. Ҳар бир жадвал эса, устун ва қаторлардан иборат бўлиб, ҳар бир ячейкада маълумотлар сақланади. Ҳар бир устунда эса, битта типга тегишли маълумотларни ёзилади.

Ахборотлар тизимларининг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Охирги фойдаланувчи ва маълумотлар базаси администраторининг ишини энгиллаштириш учун МББТ яратилган эди. Бу тизимлар маълумотлар базасини амалий дастурлардан ажратади. МББТ дастур ва аппарат воситаларининг мураккаб комплекси бўлиб, фойдаланувчи шу туфайли фақат маълумотлар базасини мантиқий ташкил этишнигина тасаввур қилади. Маълумотлар базасини мантиқий ташкил этиш уни физик амалга оширишдан (яъни ташкил этиш ва файлларни ишлашдан) сезиларли фарқ қилиши мумкин. Фойдаланувчиларнинг ихтиёрида талаблар тили бўлиб улар ёрдамида фойдаланувчилар маълумотларни танлаши ва ўзгартириши мумкин.

Мантиқий тузилишни физик (жисмоний)дан ажратиш ахборотларни тақдим этишнинг бир қанча босқичлари пайдо бўлишига олиб келди. Натижада турли босқичлардаги анча мураккаб дастурий таъминлаш юзага келди. Энг юқори босқичда талаблар тили аввалига бирор оралиқ процедура тилига узатилади. Бу процедура тили ёрдамида кейинчалик танлаш ва бошқа амаллар бажариш операциялар бажарилади. Процедура тили ўз навбатида бевосита бажариш учун машина тилига ўтказилади. Ахборотларни тақдим этиш босқичида алоқаларни сақлаш ва ташкил этишнинг барча хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Бу маълумотларга самарали ассоциатив киришни таъминлаш учун керак. Қидириш ишончли бўлиши учун кесишувчи алоқалар ва инвертациялашган рўйхатлар (ёки каталоглар) учун кўрсаткичлар тўплами каби механизмларни тизимга киритиш лозим.

Юқорида ишонч ҳосил қилганимиздек, бу хотираларнинг қўшимча сарфланиш, танлаш ва хизмат кўрсатиш вақтининг кўпайишини талаб қилади. Бундан ташқари, тузилмаларни қайта ташкил этиш хато қилиш хусусиятига эга бўлган дастурлар билан бажарилади. Тизимли дастурлар фойдаланувчиларга осон бўлмаганлиги сабабли, бундай хатоларни, маълумотларни тасдиқлаш операциялари орқалигина аниқлаш мумкин. Бу

турли хил ахборот тузилмаларини самарали таъминлайдиган тизимларни лойиҳалашни қийинлаштиради.

MySQL — унча катта бўлмаган, ихчам, кўп йўналишли маълумотлар базаси сервери ҳисобланади. MySQL - фойдаланишда катта тезлиги, чидамлилиги ва осонлиги билан ажралиб туради. MySQL жуда катта миқдордаги маълумотлар базасини жуда тез қайта ишлаш зарурлигидек ички эҳтиёждан келиб чиқиб, ТсХ компанияси томонидан ишлаб чиқилган. Компания таъкидлашича, MySQL ни 2004 йилдан буён серверида 40 БД ортиқ билан фойдаланилади, таркибида 10000 жадвал мавжуд бўлиб, унинг 500 дан ортиғи 7 миллион сатрга эга. MySQL нинг имкониятлари:

- MySQL ANS стандартидаги SQL сўровлар тилини қўллаб-қувватлайди, ва бундан ташқари ушбу стандарт бўйича бошқа ҳеч қандай СУБД да бўлмаган кўпгина кенгайтмаларга эга.
- MySQL имкониятлари қисқача қуйидагилардан иборат:
- Бир вақтнинг ўзида чегараланмаган миқдордаги фойдаланувчиларнинг маълумотлар базасида ишлаши қўллаб-қувватланади.
- Таблицадаги сатрлар сони 50 млнга етиши мумкин.
- Буйруқлар жуда тез бажарилади. Мавжуд серверлар ичида MySQL энг тез сервер бўлса ажабмас.
- Хавфсизлик тизими ҳам оддий ва самарали.

МББТлар қуйидаги талаблар жавоб бериши лозим:

- ◆ маълумотларнинг мустақиллиги;
- ◆ талабларнинг кучли тили;
- ◆ жавобнинг қисқа вақти;
- ◆ маълумотлар ва каталогларни қайта ташкил этишни қисқартириш

ёки улардан воз кечиш.

Маълумотлар базаси серверига боғланиш. Ўзимизнинг алоҳида маълумотлар базамиз билан ишлашимиз учун албатта серверга боғланишимиз лозим. Бунинг учунг РНРда `mysql_connect()` функциясидан фойдаланилади. Бу функция 3 та аргументга эга бўлиб, улар компьютер

номи, фойдаланувчи номи ва пароль ҳисобланади. Агар бу аргументларни ташкаб юбормоқчи бўлсак, у ҳолда localhost компьютер талаб қилинади. Унда фойдаланувчи номи ва унинг пароли талаб қилинмайди, ҳамда бу компьютерда mysqluser ўрнатилмаган бўлади.

Албатта, бундай боғланиш катта аҳамиятга эга бўлмайди ва фақат сервер мавжудлигини аниқлаб олиш мумкин ҳолос. Шунинг учун ҳам келгусида биз фойдаланувчи номи ва паролни бериб ишлагга ҳаракат қиламиз. Mysql_connect() функцияси агар барча ишлаш тўғри яқунланса, боғланиш идентификаторини қайтаради. Бу идентификаторни бирор ўзгарувчида келгусида фойдаланиш учун сақлаб қўйиш мумкин.

Қуйидаги мисол маълумотлар базаси серверига боғланишга оид мисолни келтириб ўтаемиз:

```
$link=mysql_connect("localhost", "root", "toor");  
if (! $link)  
    die("Couldn't connect to MySQL");
```

Агар PHP ни Apache сервери билан бирга ишлаётган бўлса, сервердаги маълумотлар базаси билан боғланиш учун mysql_pconnect() функциясидан фойдаланилиши мумкин. Дастурчи нуқтаи назаридан бу функцияларнинг вазифаси бир хил бўлсада, лекин бироз бўлсада фарқи мавжуд. Агар биз mysql_pconnect() функциясидан фойдаланаётган бўлсак, сервер билан боғланишда узилиш ҳисобига ҳеч нарса йўқотилмайди ёки mysql_close() функциясини ишлатмасак ҳам ортиқча йўқотишлар рўй бермайди.

Маълумотга мурожаат қилиш. Биз маълумотлар базасига ёзув кўшишни ўргандик, лекин уларни қандай ва қаердан ўқишни ҳам билишимиз лозим. Бунинг учун SELECT типда SQL-сўровдан фойдаланиш лозим. Mysql_query() функция сўровида хатолик рўй бермаса, у ҳолда маълумотни қайта ишлаш учун олинган идентификаторни бошқа функцияларга узатиш мумкин. Сўровда топилган ёзувлар сонини аниқлаш. SELECT сўров бажарилиши натижасида ёзувлар сонини аниқлаш мумкин. Бунинг учун mysql_num_rows() функциясидан фойдаланилади. Бу функция сўров

идентификатори берилди ва натижа сифатида эса ёзувлар сони қайтарилди. Қуйидаги мисолда domains жадвалидаги барча қаторлар сонини ва mysql_num_rows() функциясининг ўзи ёрдамида жадвалдаги аниқланган ҳажми бериш келтирилади.

mysql_num_rows() функцияси сўров идентификатори натижасини ва шу жадвалдаги элементлар сонини аниқлаб, унинг сонини қайтаради.

Яратилган web сайт маълумотлар базасидаги жадваллар.

Барча жадваллар келтирилган.

Сервер: localhost | База данных: e-maqola

Таблица	Действие	Записи	Тип	Сравнение	Размер	Фрагментировано
☐ answer		48	InnoDB	utf8_general_ci	16.0 КБ	-
☐ article		7	InnoDB	utf8_general_ci	16.0 КБ	-
☐ category		24	InnoDB	utf8_general_ci	16.0 КБ	-
☐ journal		0	InnoDB	utf8_general_ci	16.0 КБ	-
☐ news		7	InnoDB	utf8_unicode_ci	80.0 КБ	-
☐ users		4	InnoDB	utf8_general_ci	16.0 КБ	-
Таблиц: 6	Всего	90	MyISAM	latin1_swedish_ci	160.0 КБ	0 Байт

“category” жадвали тузилмаси. Бу жадвалда мақолаларнинг категориялари сақланади.

Сервер: localhost | База данных: e-maqola | Таблица: category "InnoDB free: 6144 kB"

Поле	Тип	Сравнение	Атрибуты	Null	По умолчанию	Дополнительно	Действие
☐ id	int(11)			Нет		auto_increment	
☐ title_ru	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ url	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ icon	varchar(50)	utf8_general_ci		Нет			
☐ status	tinyint(1)			Нет			

“article” жадвали тузилмаси. Бу жадвалда мақолалар сақланади.

Сервер: localhost | База данных: e-maqola | Таблица: article "InnoDB free: 6144 kB"

Поле	Тип	Сравнение	Атрибуты	Null	По умолчанию	Дополнительно	Действие
☐ id	int(11)			Нет		auto_increment	
☐ title	text	utf8_general_ci		Нет			
☐ author	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ institution	text	utf8_general_ci		Нет			
☐ email	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ category_id	int(11)			Нет			
☐ tag	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ file	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ time	date			Нет			
☐ user_id	int(11)			Нет			
☐ status	tinyint(1)			Нет			

“Answer” жадвали тузилмаси. Бу жадвалда мақолаларга экспертлар томонидан юборилган тақризлар сақланади.

Сервер: localhost | База данных: e-maqola | Таблица: answer "InnoDB free: 6144 kB"

Поле	Тип	Сравнение	Атрибуты	Null	По умолчанию	Дополнительно	Действие
☐ id	int(11)			Нет		auto_increment	
☐ article_id	int(11)			Нет			
☐ user_id	int(11)			Нет			
☐ comment	text	utf8_general_ci		Нет			
☐ file	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ error	int(11)			Нет			
☐ send_date	datetime			Нет			

Добавить 1 поле(я) В конец таблицы В начало таблицы После id

“new” жадвали тузилмаси. Бу жадвалда сайт янгиликлари сақланади.

Сервер: localhost | База данных: e-maqola | Таблица: news "InnoDB free: 6144 kB"

Поле	Тип	Сравнение	Атрибуты	Null	По умолчанию	Дополнительно	Действие
☐ id	int(11)			Нет		auto_increment	
☒ title	varchar(255)	utf8_unicode_ci		Нет			
☐ min_text	text	utf8_unicode_ci		Нет			
☐ text	text	utf8_unicode_ci		Нет			
☐ photo	varchar(255)	utf8_unicode_ci		Нет			
☐ created	date			Нет			
☐ status	tinyint(4)			Нет			
☐ views	int(11)			Нет			

Добавить 1 поле(я) В конец таблицы В начало таблицы После id

“users” жадвали тузилмаси. Бу жадвалда сайтдан фойдаланувчи барча фойдаланувчилар ҳақидаги маълумотлар сақланади.

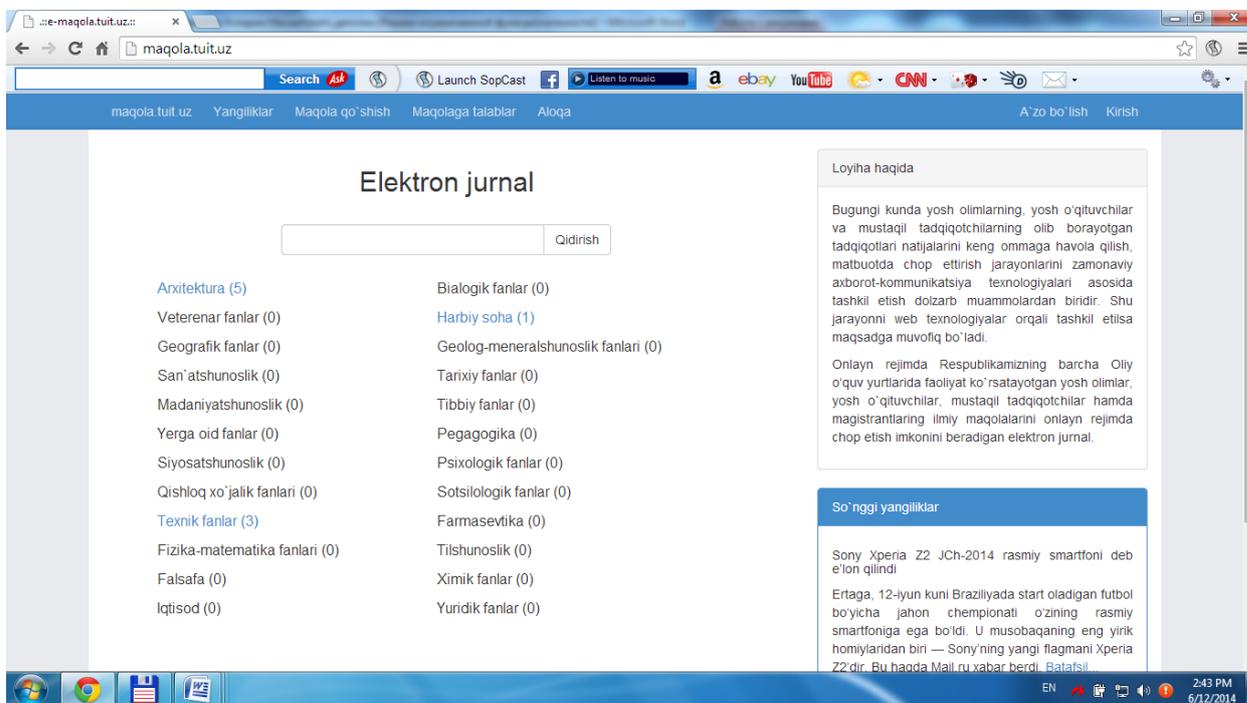
Сервер: localhost | База данных: e-maqola | Таблица: users "InnoDB free: 6144 kB"

Поле	Тип	Сравнение	Атрибуты	Null	По умолчанию	Дополнительно	Действие
☐ id	int(11)			Нет		auto_increment	
☐ email	varchar(255)	utf8_general_ci		Да	NULL		
☐ password	varchar(255)	utf8_general_ci		Да	NULL		
☐ activationKey	varchar(255)	utf8_general_ci		Да	NULL		
☐ role	enum('user', 'admin', 'moderator', 'expert')	utf8_general_ci		Да	NULL		
☐ status	tinyint(4)			Да	NULL		
☐ initial	varchar(255)	utf8_general_ci		Да	NULL		
☐ reg_date	datetime			Да	NULL		
☐ last_visit	datetime			Да	NULL		
☐ address	text	utf8_general_ci		Нет			
☐ phone	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ post	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ job	text	utf8_general_ci		Нет			
☐ degree	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			
☐ category_id	int(11)			Нет			
☐ institution	varchar(255)	utf8_general_ci		Нет			

Отметить все / Снять выделение с отмеченными:

2.3. Фойдаланувчи учун йўриқнома ишлаб чиқиш

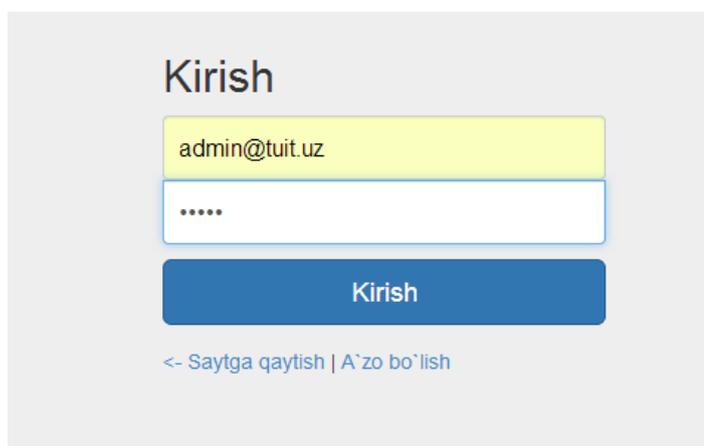
Сайтимиз <http://maqola.tuit.uz/> манзилида ишляпти. Сайтни яратиш мобайнида дизайн қисмига алоҳида эътибор қаратилди ва уни ўқувчилар талабани қондириш мақсадида танлаб олинди. Сайтимизни умумий кўриниши қуйидагича:

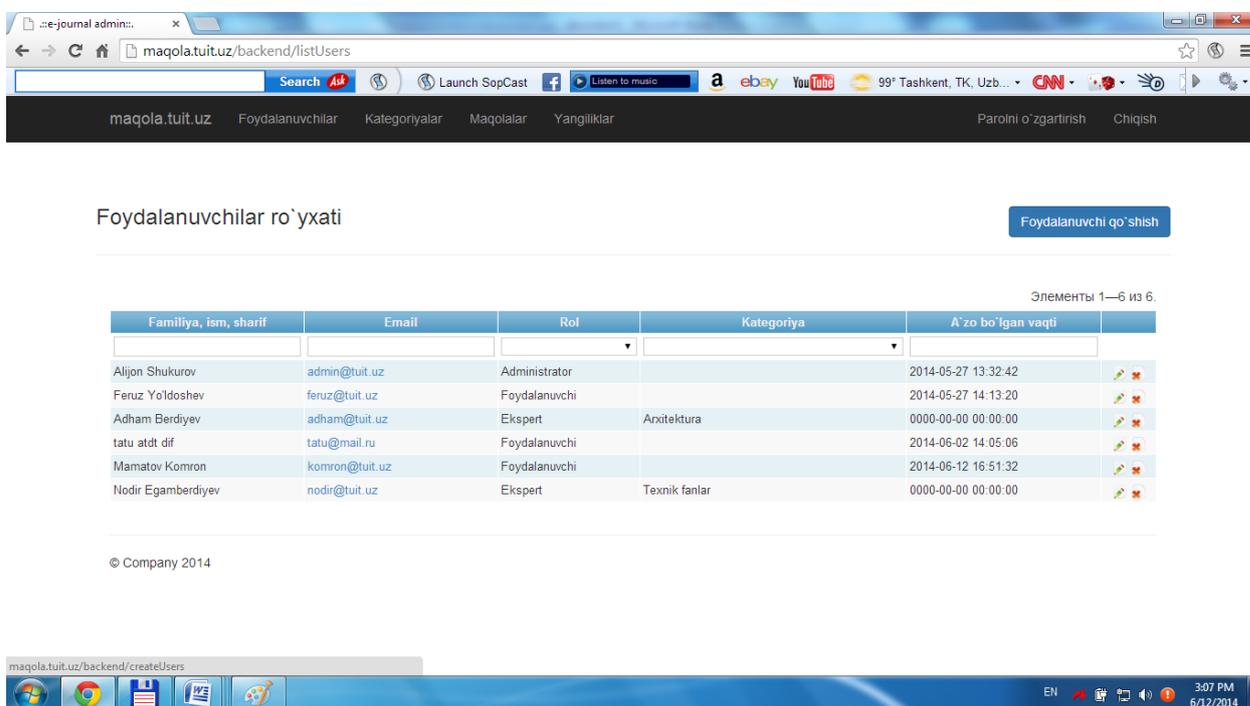
3.1-расм. Сайтнинг умумий кўриниши

Сайтнинг умумий кўринишида асосан ҳамма менюлар панели кўринади ва биз ундан фойдланамиз учун қулай тарзда жойлаштирилган.

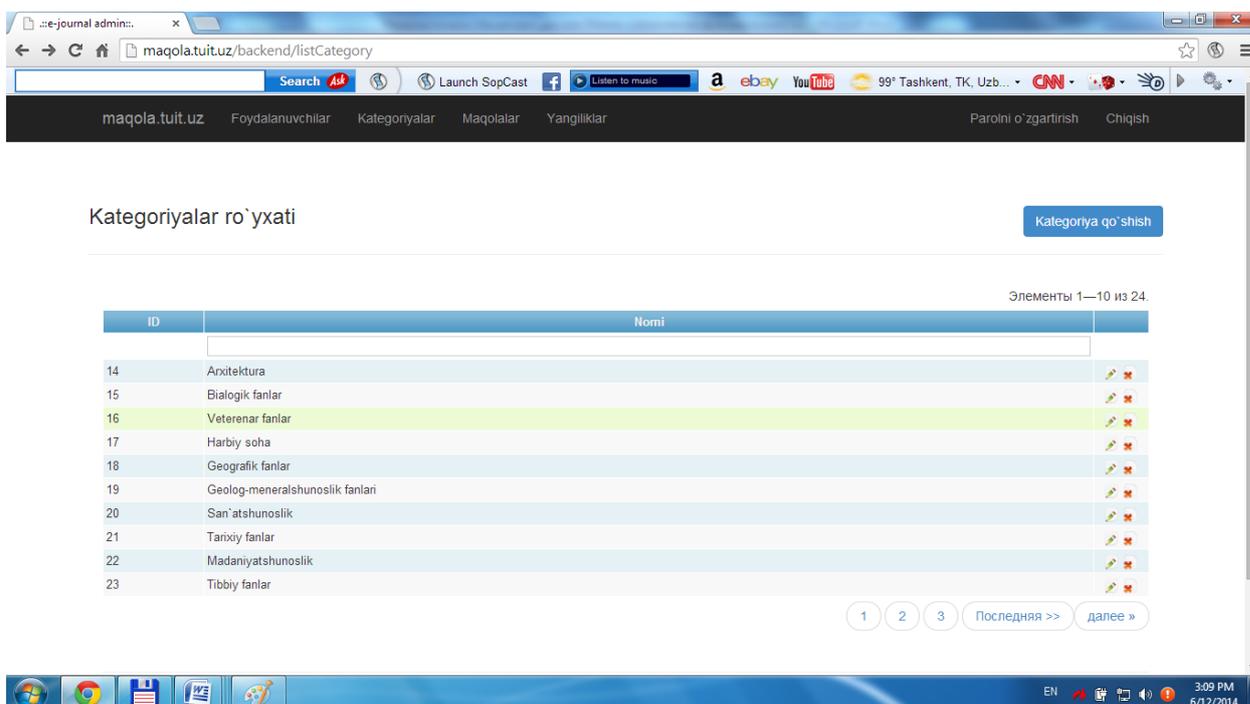
Сайтда 4 турдаги фойдаланувчи мавжуд. Булар администратор, эксперт, фойдаланувчи ва меҳмонлар. Администраторда барча ҳуқуқлар мавжуд. Яни фойдаланувчиларни рўйхатдан ўтказиш, янгиликлар кўшиш ва сайт саҳифаларини ўзгартириш. Эксперт ўз йўналишлари бўйича юборилган мақолаларни кўриб чиқади ва фойдаланувчига тақриз юборади. Экспертни фақат администратор рўйхатдан ўтказиши мумкин. Рўйхатдан ўтганлар фойдаланувчилар ҳисобланади. Фойдаланувчилар йўналишлар бўйича мақолалар юборади ва экспертдан тақриз қабул қилиб олади. Меҳмонлар фақат мақолалар билан танишади ва кўчириб оладилар.

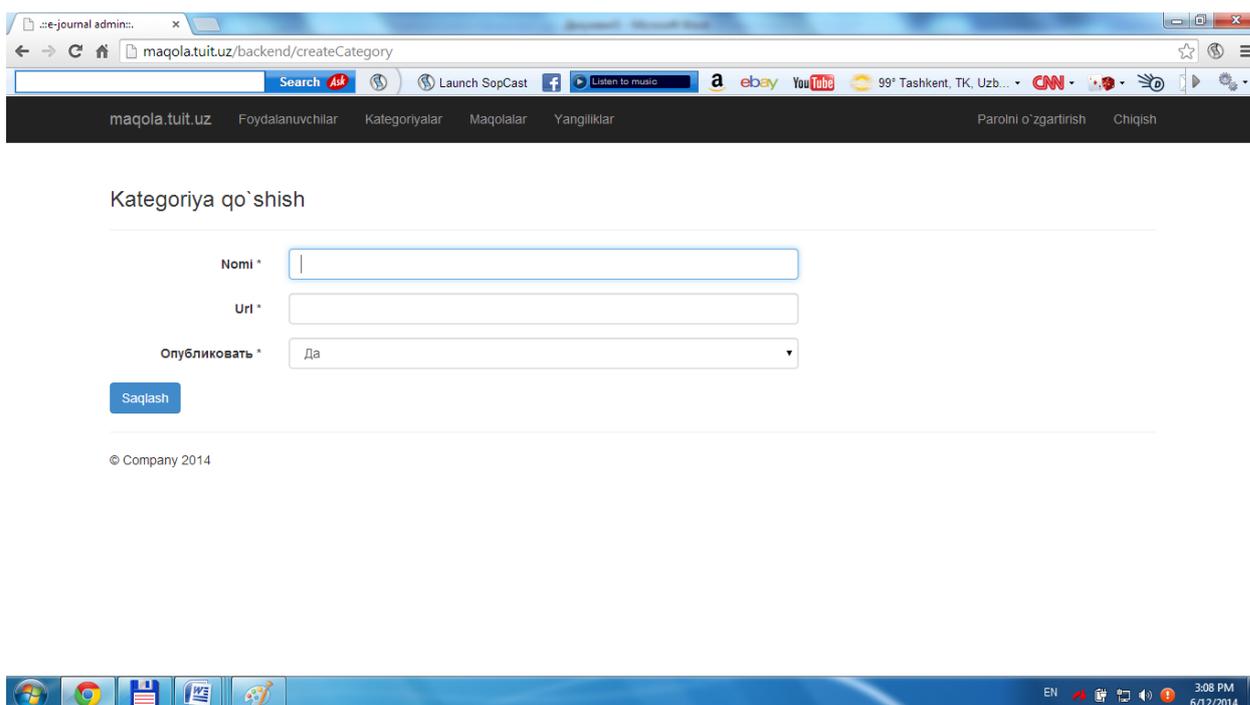
3.2-расм. Администраторнинг ўз саҳифасига кириш ойнаси.

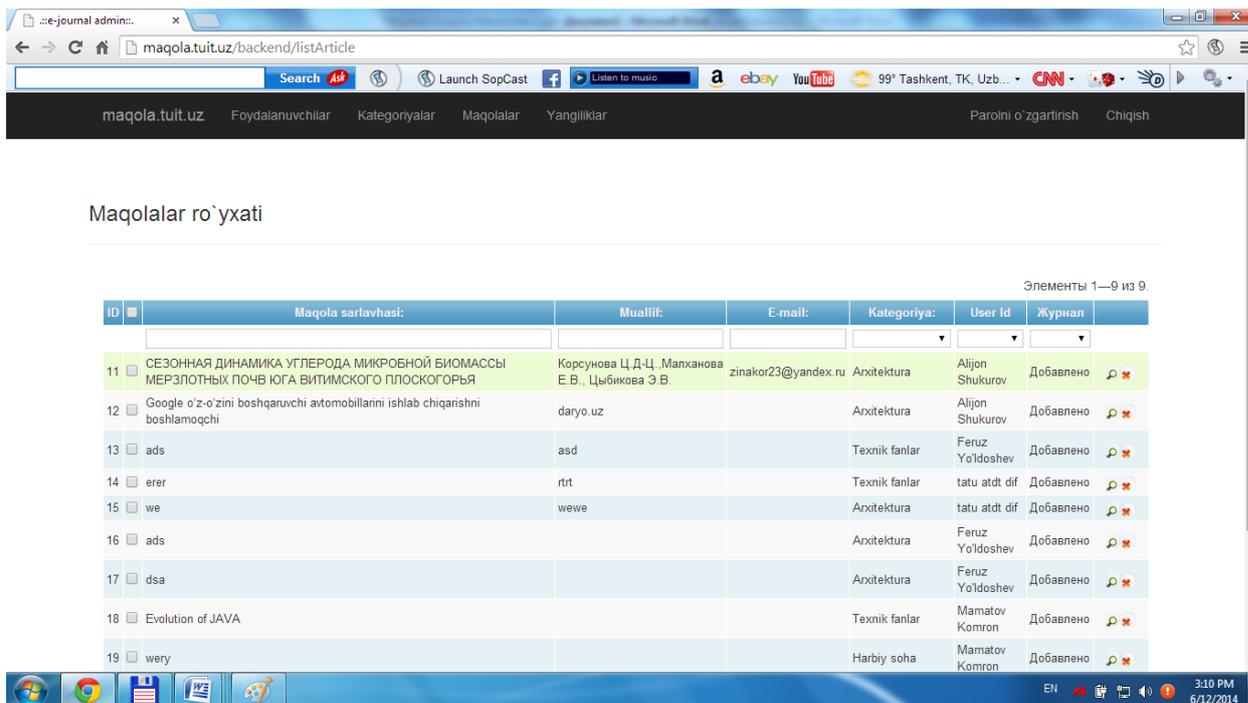
3.3-расм. Администратор саҳифаси.

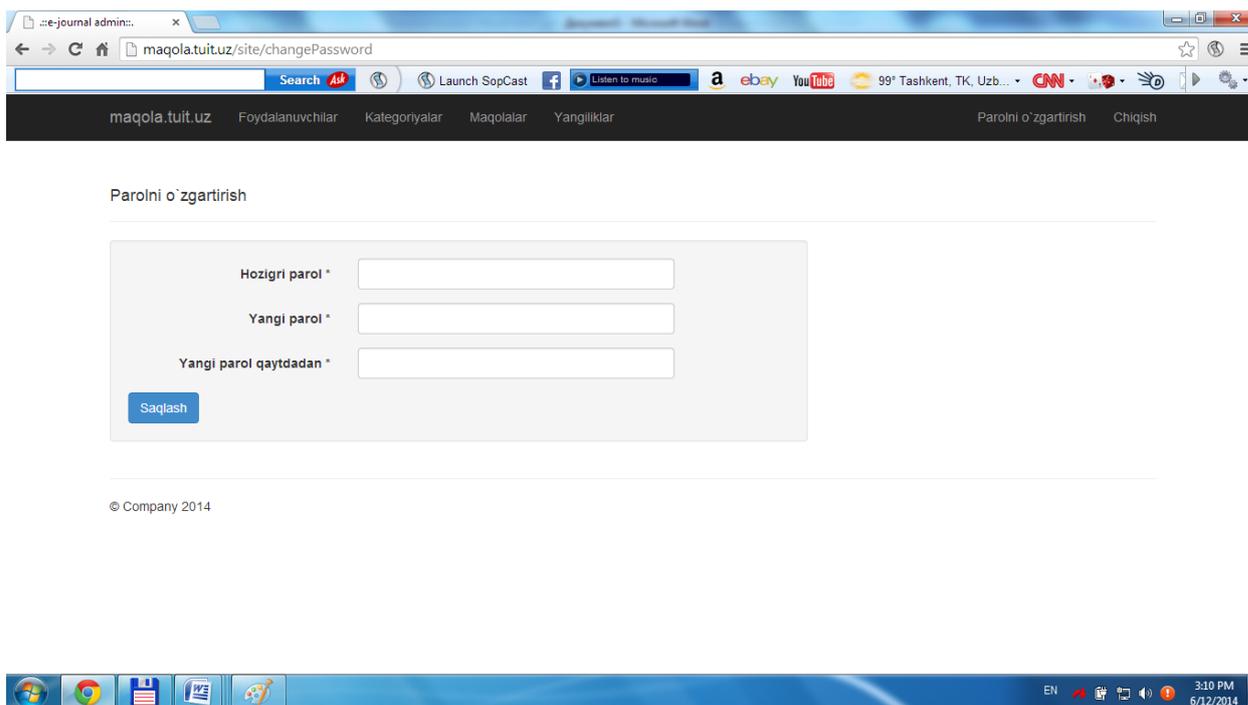
3.4-расм. Администратор саҳифасида категориялар рўйхати.

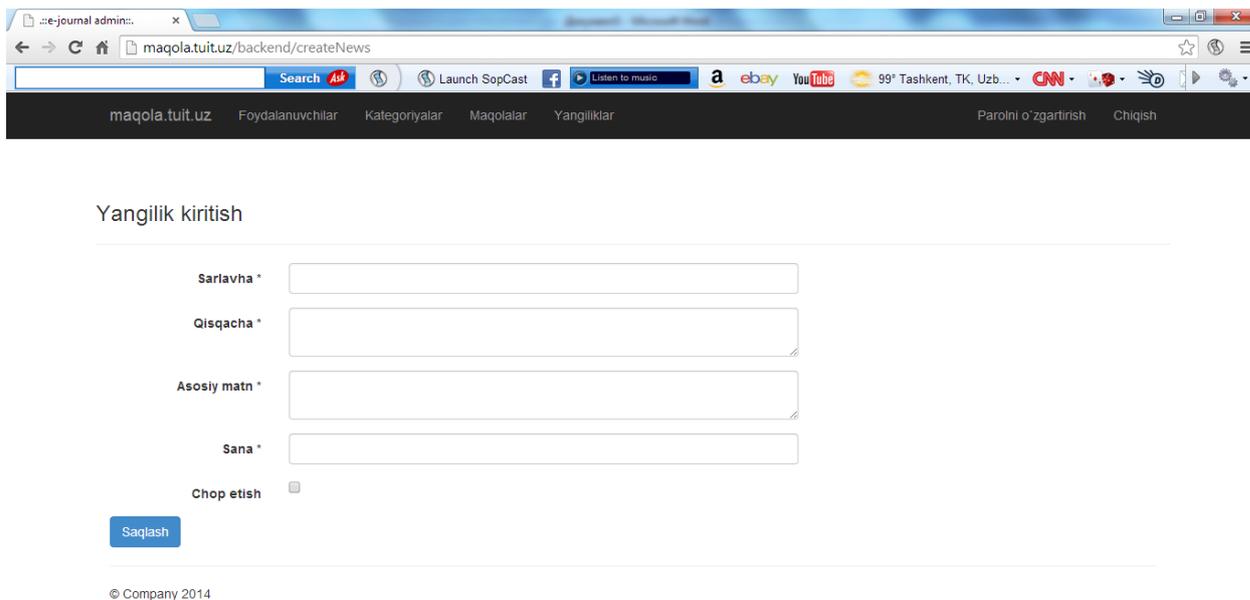
3.5-расм. Администратор саҳифасида категория кўшиш.

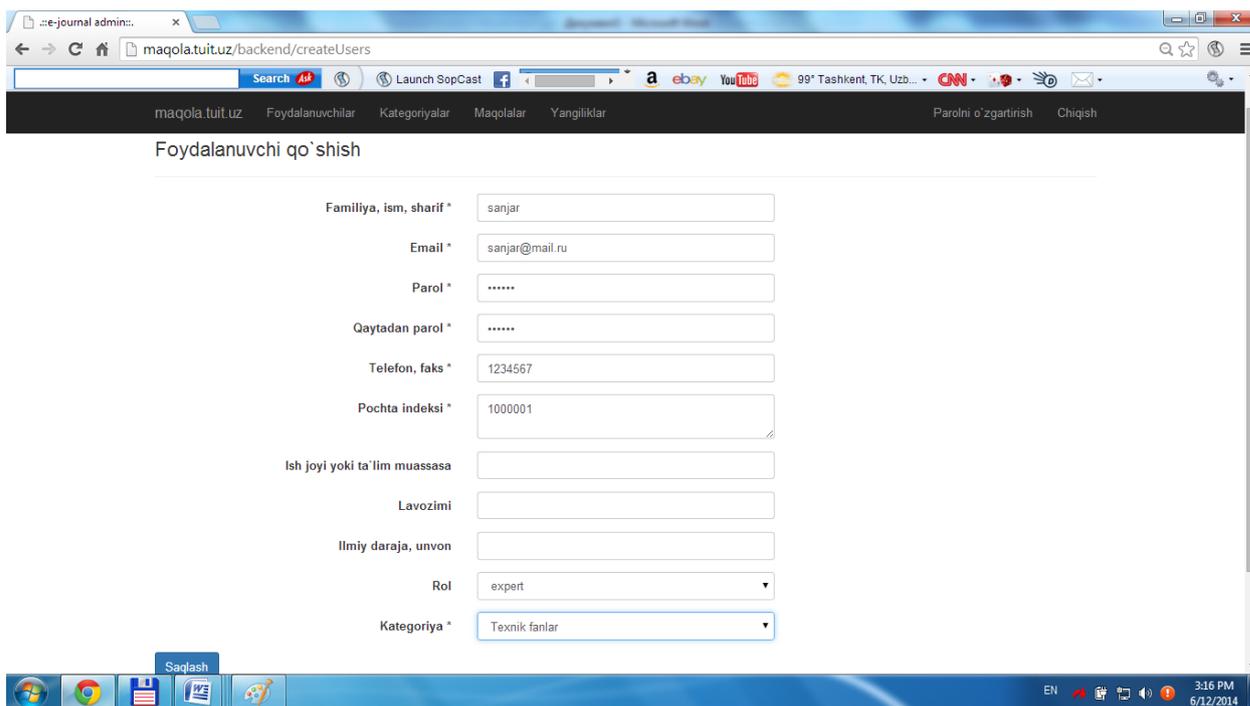
3.6-расм. Администратор саҳифасида мақолалар рўйхати.

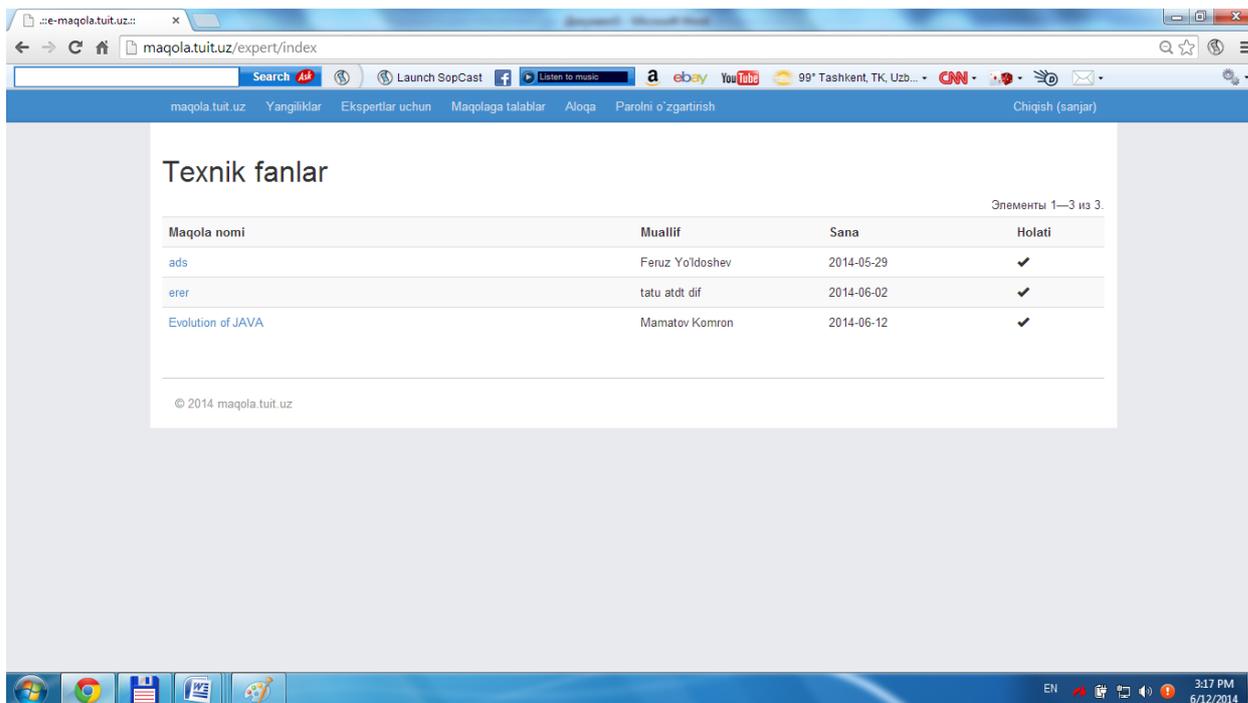
3.7-расм. Администратор саҳифасида паролни ўзгартириш.

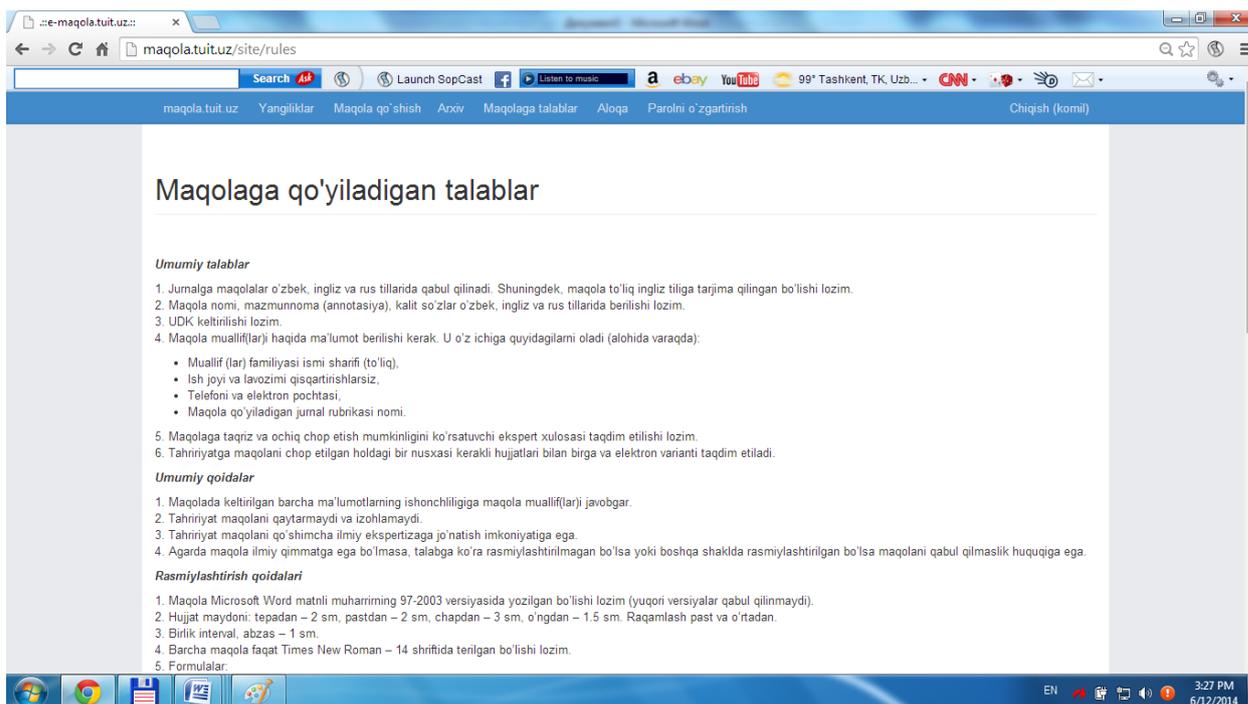
3.8-расм. Администратор саҳифасида янгилик киритиш.

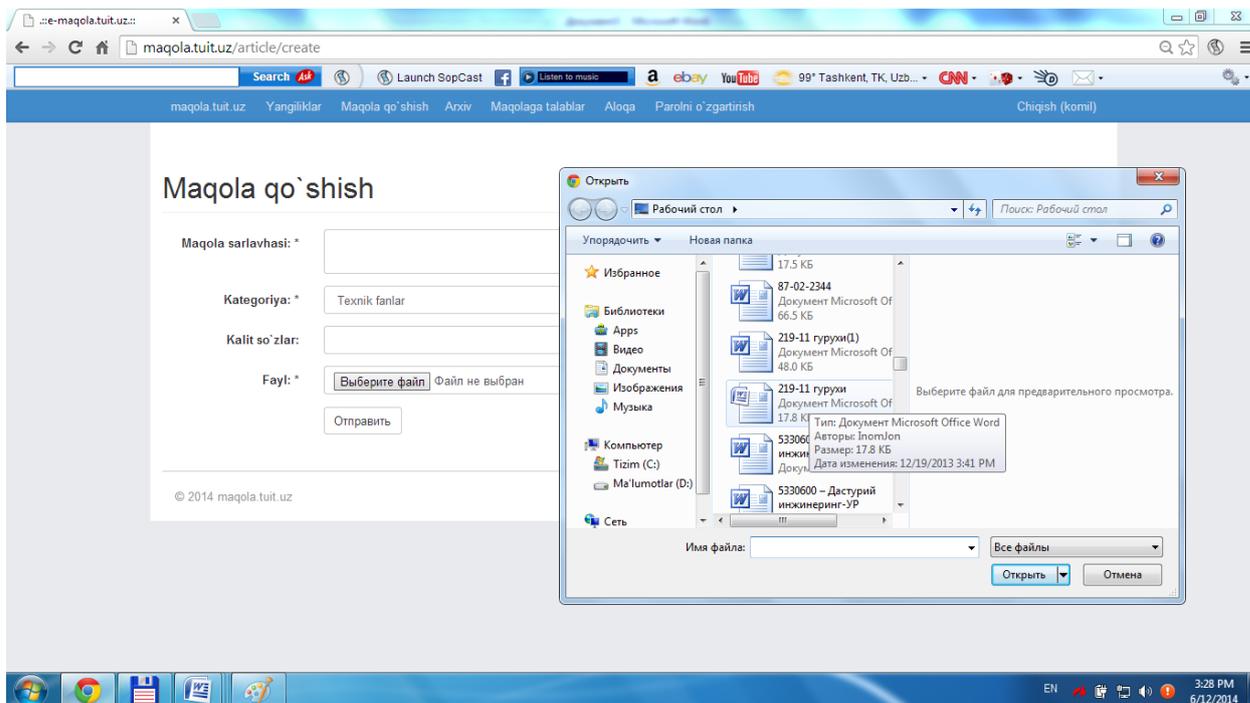
3.9-расм. Администратор саҳифасида фойдаланувчи қўшиш.

3.10-расм. Эксперт саҳифасида категориялардаги мақолалар рўйхати.

3.11-расм. Эксперт саҳифасида категориялардаги мақолалар рўйхати.

3.12-рasm. Фойдаланувчи саҳифасида категориялардаги мақолалар рўйхати.

3. ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ

3.1. Микроиқлим ва ишчи ҳудудининг ҳаво муҳити

Ишлаб чиқариш хоналари (бинолари) микроиқлими—бу бинолар ички муҳитининг метео (иқлим) шароитларидир. Улар ҳаво ҳарорати, намлиги ва ҳаракат тезлиги билан бирикма ҳолда, шунингдек тусўвчи мосламалар, технологик ускуналар ва иссиқлик нурланиш юзалари ҳароратининг инсон организмига таъсири билан белгиланади.

Микроиқлим кўрсаткичлари. Микроиқлим ишчи ҳудудда ишчиларнинг доимий ва вақтинча турган жойидан 2 м баландликда баҳоланади.

Энг қулай шароитлар—терморегуляция механизмлари кучланишсиз организмнинг нормал иссиқлик аҳволини таъминловчи ҳамда узоқ ва мунтазам инсонга таъсир қилувчи микроиқлим ўлчамларининг йиғиндисидир. Улар меҳнатга қобилиятлилигининг юксак савияси учун шарт—шароит яратади ва иссиқ—қулай сезувчанликни таъминлайди.

Инсонга узоқ мунтазам таъсир этишда терморегуляция механизмлари-кучланиши билан давом этадиган организмнинг иссиқлик ҳолатида дарҳол нормаллашувчи ўзгаришлар чақирадиган микроиқлим ўлчамлари йиғиндиси йўл қўйиладиган иқлим шароитлари деб қаралади. Бундай ҳолда организмга шикаст етмайди ёки саломатлигининг аҳволига зарар бўлмайди, бироқ дискомфорт иссиқликни сезиш, инсон ўзини ёмон ҳис қилиши ва меҳнатга лаёқати пасайиши (сустлашиши) мумкинлиги кузатилади.

Ишлаб чиқариш микроиқлимининг гигиеник нормалари. Ишлаб чиқариш микроиқлими нормалари меҳнат хавфсизлиги стандартлари системаси "Иш зонаси микроиқлими" га асосан белгиланган. Улар гигиеник ва техник иқтисодий негизларга асосланган.

Саноат корхоналари хоналарининг характери, йил фасллари ва иш категориясига қараб, улардаги ҳарорат, нисбий намлик ва ҳаво ҳаракатининг иш жойлари учун рухсат этилган нормалари белгиланган.

Иш категориялари қуйидагича белгиланади: енгил жисмоний ишлар (I категория)—ўтириб, тик туриб ёки юриш билан боғлиқ ҳолда бажариладиган, бироқ мунтазам жисмоний, зўриқиш ёки юкларни кўтаришни талаб қилмайдиган ишлар, энергия сарфи соатига 150 ккал (172 Ж.С) ни ташкил этади. Бунга радио қисимларини йиғиш корхонаси, аниқ асбобсозлик ва шу каби корхоналар киради.

Ўртача оғирликдаги жисмоний ишлар (II категория)—соатига 150-250 ккал (172-293 Ж.С) энергия сарфланадиган фаолият турлари киради. Бунга доимий юриш ва оғир бўлмаган (10 кг гача) юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган ишлар киради. Масалан, механик-йиғув, пайвандлаш цехларидаги ишлар шулар жумласидандир.

Оғир жисмоний ишлар (III категория)—мунтазам жисмоний зўриқиш хусусан оғир юкларни (10 кг дан ортиқ) муттасил бир жойдан иккинчи жойга кўчириш ва кўтариш билан боғлиқ ишлар киради. Бунда энергия сарфи соатига 250 ккал (293 Ж.С) дан юқори бўлади. Бундай ишлар темирчилик, қуюв ва бошқа қатор цехларда бажарилади.

Ҳарорат, нисбий намлик ва ҳаво ҳаракатининг тезлиги рисоладаги ва йўл қўйилиши мумкин бўлган миқдорлар кўринишида нормаланади. Рисоладаги миқдорлар деганда одамга узоқ муддат ва мунтазам таъсир қилганда ташқи муҳитга мослашув реакцияларини кучайтирмасдан организмнинг нормал фаолиятини ва иссиқлик ҳолатини сақлашини таъминлайдиган микроиқлим кўрсаткичларининг йиғиндиси тушунилиб, улар иссиқлик сезиш мўътадиллигини вужудга келтиради ва иш қобилиятини юксалтириш учун шарт-шароит ҳисобланади. Йўл қўйилиши мумкин бўлган микроиқлим шароитлари-организмнинг фаолиятини ва иссиқлик ҳолатдаги ўзгаришларини, физиологик мосланиш имкониятларидан четга чиқмайдиган ташқи муҳитга мослашиш реакцияларининг кучайишини бартараф этадиган ва тез нормага соладиган микроиқлим кўрсаткичларининг йиғиндисидир. Бунда соғлиқ учун хатарли ҳолатлар вужудга келмайди, бироқ номўътадил иссиқлик сезгилари, кафиётнинг ёмонлашуви ва иш

қобилиятининг пасайиши кузатилиши мумкин. 3.1, 3.2 жадваларда микроиклимнинг рисоладаги ва йўл қўйилиши мумкин бўлган нормалари келтирилган. Доимий ишларда 3.1-жадвалда келтирилган микдорлар таъминланиши лозим, улар ҳавони мутадиллаштиришда ҳам мажбурийдир. Бироқ қатор ҳолларда, масалан иссиқлик кўп ажралиб чиқадиган ёки иситиладиган хоналарининг ҳажми катта металлургия, машинасозлик ва бошқа заводларда йўл қўйиладиган нормаларга (3.1,3.2 жадвал) асосланиши мумкин, бироқ меҳнат ва дам олиш режимларига қўйиладиган гигиеник талабларга, организмнинг иссиқлаб кетиши ва совуқ қотишини олдини олишга қаратилган барча воситаларидан фойдаланишга ҳам амал қилиш зарур.

3.1-Жадвал

Ишлаб чиқариш хоналари иш хонасидаги ҳавонинг ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг рисоладаги нормалари.

Йил фасли	Иш категориялари	Ҳавонинг ҳарорати, °С	Нисбий намлиги, %	Ҳаракат тезлиги, м/с
Совуқ	Енгил - I	20 – 23	60 - 30	0,2
	Ўртача оғирликдаги-II _а	18 – 20	60 - 40	0,2
	Ўртача оғирликдаги-II _б	17 – 19	60 - 40	0,3
	Оғир-III	16 – 18	60 - 40	0,3
Илиқ давр	Енгил-I	20 – 25	60 - 40	0,2
	Ўртача оғирликдаги-II _а	21 – 23	60 - 40	0,3
	Ўртача оғирликдаги-II _б	20 – 22	60 - 40	0,4
	Оғир-III	18 – 21	60 - 40	0,5
Иссиқ	Енгил-I	20 – 30	60 - 40	0,3
	Ўртача оғирликдаги-II _а	20 – 30	60 - 40	0,4 - 0,5
	Ўртача оғирликдаги-II _б	20 – 30	60 - 40	0,5 - 0,7
	Оғир - III	20 – 30	60 - 40	0,5 - 1,0

3.2-Жадвал

Йилнинг совуқ ва илиқ даврида ишлаб чиқариш хоналари ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаво ҳаракати тезлигининг йўл қўйиладиган нормалари

Иш категориялари	Ҳаво ҳарорати, °С	Нисбий намлиги, %	Ҳаракат тезлиги, м/с	Ташқаридаги ҳаво ҳарорати, °С
Енгил - I	19 - 25	75	0,2	15 - 30
Ўртача оғирликдаги-II _а	17 - 23	75	0,2	15 - 30
Ўртача оғирликдаги-II _б	15 - 21	75	0,4	15 - 30
Оғир - III	13 - 19	75	0,5	15 - 30

Нормаларда организмнинг ташқи муҳитга мослашиш фақат ташқи шароитларга эмас, балки меҳнатнинг оғир-енгиллигига боғлиқ ҳолда ўзгариб турадиган иссиқлик ҳосил қилиши миқдорига алоқадорлиги ҳам ҳисобга олинади. Шунга кўра енгил ишларда, ўртача оғирликдаги ва оғир ишларга караганда, ҳавонинг бирмунча юқори ҳароратларда ва ҳаракатининг бирмунча кам тезликда бўлиши қабул қилинган.

Йўл қўйилиши мумкин бўлган нормалар йилнинг совуқ ва бир мавсумдан иккинчисига ўтиш давларида (ташқи ҳавонинг) ўртача кунналик ҳарорати -10°C дан юқори (ёки мувофиқ ҳолда паст) доимий иш жойларидан ташқарида (3.1-жадвал) бирмунча катта рақамларда ўзгариб туриши, йилнинг иссиқ пайтида эса (3.2-жадвал) цехлар ҳавосининг ошган ҳарорати (айниқса Ўрта Осиё шароитида ва иссиқлик ажралиб чиқиши мумкин бўлган цехларда) иссиқликнинг аниқ ортиқча бўлишини кўзда тутди. Бу ташқи муҳитининг иссиқ бўлиши билан бирга катта миқдордаги иссиқликни йўқотишни қийинлиги билан боғлиқ.

Бироқ бу ҳолда ҳам нормалар йўл қўйса бўладиган максимумни чегаралайди (аммо Ўрта Осиё широклини учун эмас). Иссиқлик ажралиши юқори бўлган цехларда ҳавонинг ҳаракат тезлиги ҳам бирмунча ортиқча белгиланади.

Ҳоналарнинг катта кичиклиги, иссиқлик ва намлик ажратилшнинг бирга учраши, доимий ҳарорат ёки ҳарорат ва намлик кабиларни сунъий усулда тутиб туриш шароитларини ҳисобга оладиган қатор қўшимча тавсиялар ва аниқликлар ҳам мавжуд.

Кўрсатиб ўтилган нормаларга қўшимча қилиб, иш жойларида иссиқликнинг нурланиш интенсивлиги 300 ккал.м^2 дан юқори бўлганда албатта ҳаво душлари қурилиши зарур эканлигини назарда тутиш лозим. Бунда бериладиган ҳаво ҳарорати ва ҳаракат тезлиги йил фаслига, иш категорияси ва иссиқлик нурларининг кўп-камлигига боғлиқ. Иш нечоғлиқ оғир бўлса, ҳарорат шунчалик паст ва ҳаво ҳаракати юқори бўлади.

3.2. Иш жойини тўғри ташкил қилиниши

Ходимларининг турли-туман психологик зўриқишларга бой, ижодий ва масъулиятли фаолияти улар учун иш жойларида тегишли қулай шароитлар яратишни талаб этади. Ходимининг иш жойи зарур ташкилий-техникавий воситалар, асбоб-ускуналар ва ўз вазифаларини бажариш учун керакли бошқа махсус мосламалар билан жиҳозланган меҳнат фаолияти зонасидир. Иш жойини илмий ташкил қилиш ва жиҳозлаш қуйидагиларни тақозо этади: Жойларни оқилона режалаштириш, иш хусусиятига мувофиқ барча зарур нарсалар билан таъминлаш, ушбу жиҳозларни тўғри жойлаштириш, иш жойларига зарур хизмат кўрсатиш, яъни қулай иш шароитлари яратиш ҳамда ташқи муҳитдаги салбий омилларининг ходимга кўрсатадиган зарарли таъсирининг олдини олиш.

Ходимларининг иш жойлари бир хилда ташкил қилинмайди. Бу улар бажарадиган ишларнинг турларига боғлиқ. Шу билан бирга, ходимларининг меҳнати умумий жиҳатларга ҳам эга. Улар ахборот билан иш олиб борадилар, уларнинг меҳнати ижодий ақлий меҳнатдир. Бу эса ички ишлар органлари ходимларининг иш жойини ташкил қилишга қўйиладиган баъзи умумий талабларни ифодалаш учун асос беради.

Иш жойини ташкил қилиш учун, аввало, хизмат хоналарини оқилона режалаштириш муҳим. У ўзаро ҳамкорлик қилувчи ходимлар ҳаракатларини, ахборот оқимини ва ходимлар ўртасидаги алоқалар суръатини ўрганиш ва таҳлил қилишга асосланиши керак. Хизмат хоналарини режа асосида қуриш ҳамда орган бўлинмалари ва ходимлари ўртасида тақсимлашда уларнинг иш жараёнидаги функционал алоқадорлиги, меҳнатининг мазмуни кабилар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ходимларнинг кабинетлар ёки зонал система бўйича жойлаштириладиган иш ўринлари бир неча гуруҳларга жамланиши ёки алоҳида-алоҳида жойлаштирилиши мумкин.

Иш жойини тўғри ташкил қилиш хизмат хонасининг энг кичик майдонини эгаллаган иш жойи ходимга энг кам ақлий ва жисмоний куч сарфлаб, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни муваффақиятли уддалаш

имконини берадиган зарур мебель ва ташкилий техника билан жиҳозланишини тақозо этади.

Ходимининг меҳнатига ахборот, ҳужжатлар билан ишлаш хос бўлганлиги сабабли, иш жойини ташкил қилиш ахборот ва ҳужжатларнинг энг мақсадга мувофиқ тарзда жойлаштирилишини, тезда қидириб топилишини, материаллардан фойдаланиш билан боғлиқ ортиқча ҳаракатларга чек қўйилишини, маълумотларнинг қаттиқ ва визуал (кўз билан) назорат қилинишини таъминлаши керак.

Физиологик нуқтаи назардан, меҳнат жараёни қўйилган мақсадларга эришиш учун сарфланадиган жисмоний ва ақлий куч-ҳаракатлардан иборат. Иш жойини оқилона жиҳозлаш ишловчини иш жараёнида ортиқча жисмоний ҳаракатлардан халос қилишни билдиради. Инсон организми, физиология нуқтаи назардан, узатмалар ва дастаклар комплекси бўлиб, бунинг натижасида айрим ҳаракатлар бошқаларига қараганда осонроқ бажарилиши мумкин. Меҳнат предметлари ва қуроллари иш жойида анна шуни инобатга олган ҳолда жойлаштирилади. Меҳнат предмети ходимнинг олдида, ёнида, тепасида, пастда ва орқада жойлаштирилиши мумкин. Бир вазиятда уни олиш учун чўзилиш, бошқасида – энгашиш керак, учинчи ҳолда қийинчиликсиз олиш мумкин. Меҳнат предмети қўл етадиган жойда бўлса, ходимнинг ҳолати ва ҳаракатлари эса қулай бўлса, уни осонгина олиш мумкин. Шу жиҳатдан, иш жойининг ўзини оқилона режа асосида ташкил қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Бу меҳнат операцияларини бажариш учун энг кўп ва энг кам даражада қулай бўлган зоналарни ва, бинобарин, иш учун зарур бўлган барча нарсаларни шунга мувофиқ жойлаштиришни тақозо этади. Иш зоналарининг ўлчами кўп жиҳатдан хизмат мебели (ёзув столлари, иш креслолари, сейф, шкафлар ва бошқалар)нинг тузилишига боғлиқ. Улардан фойдаланиш самарадорлиги кўп жиҳатдан меҳнат предметлари ва қуролларини жойлаштириш ва ишлатиш қоидаларига риоя этилишига боғлиқ. Буларнинг бари жисмоний меҳнатгагина тааллуқли деб ўйлаш нотўғри бўлади. Гап шундаки, у ёки бу ҳаракатда ютилган арзимас вақт

йиғилиб бориб, иш куни давомида сезиларли вақт тежалишига имкон беради. Масалан, канцелярия папкаларининг тасмачаларини боғлаш ва ечиш учун йил давомида бир ҳафтагача иш вақти сарфланиши ҳисоблаб чиқилган. Техника воситаларини ишга тайёр ҳолатга келтириш учун кўп иш вақти сарфланади. Бу вақт сониялар билан эмас, балки дақиқалар ва ҳатто соатлар билан ўлчанади. У ёки бу ходим иш шароитларининг ва меҳнат хусусиятларининг хилма-хиллиги иш жойини ташкил қилиш учун ягона тизим яратиш имконини бермайди. Аммо бу иш жойига қўйиладиган умумий талабларни ифодалаш мумкинлигини истисно этмайди. Адабиётда меҳнат қуролларини жойлаштириш ва қўллаш борасида тавсиялар берилган. Ушбу тавсиялар асосан бир қанча қоидалардан иборат.

1. Меҳнат материаллари ва қуролларини ҳаракатларнинг энг мақбул кетма-кетлигини таъминлайдиган қилиб жойлаштириш зарур. Уларни бир-бирига яқин турадиган қилиб жойлаштиришга ҳаракат қилиш керак.

2. Материаллар ва нарсалар олдиндан тайёрланган бўлиши ва муайян жойда бўлиши керак. Уларнинг бетартиб, режасиз жойлашганлиги кўп вақт йўқотилишига олиб келади.

3. Меҳнат қуроллари ва ҳужжатлар осон ва қўшимча вақт сарфламай олинадиган қилиб жойлаштирилиши керак. Иш жойида материалларга қўлнинг етишини мебелнинг айрим қисмларини бир-бирига нисбатан оқилона жойлаштириш, иш зонасини кенгайтириш ва, бинобарин, айланадиган ва ҳаракатланадиган креслодан фойдаланиш эвазига таъминлаш мумкин.

4. Турли хил меҳнат қуролларини (масалан, қалам ва ўчирғични) бирлаштириш мумкин.

5. Ёзув столи ва иш креслоси муайян бир иш ёки муайян ходимга мослаштирилган бўлиши керак, аммо ходимни ёзув столи ёки иш креслосига мослаштириб бўлмайди.

6. Ходим ёзув столидан ҳужжатлар ва материалларни тахлаш учун эмас, балки фақат жорий иш учун фойдаланиши керак.

7. Иш жойи барча материаллар ва меҳнат қуроллари кўриниб турадиган қилиб ташкил қилиниши керак. Нарсаларнинг кўриниб туриши уларнинг доимо бир жойда сақланиши билан бирга, уларни излаш учун сарфланадиган вақтни йўқ қилишга хизмат қилади. «Излаш» сўзи ходимнинг луғавий бойлигидан чиқиб кетадиган тарзда ташкил қилинган меҳнат нормал меҳнат бўлиши керак. Бунда ҳужжатлар «қалашган» ёки «тўпланган», яъни папкалар бир-бирининг устида ётган, канцелярия буюмлари сочилган, маълумотномалар ва норматив ҳужжатларнинг тўпламлари ҳамда бошқа адабиёт икки қатор бўлиб жойлашган ҳолатга йўл қўймаслик муҳим. Бунинг учун эса канцелярия нарсалари, қоғоз, магнитофон ленталари ва бошқа буюмларни сақлаш учун мўлжалланган турли хил қутилардан фойдаланиш тавсия этилади. Ишжилдлар, папкалар, конвертларни алоҳида-алоҳида сақлаш лозим. Ушбу мақсадларда кичик тўсиқлардан фойдаланиш мумкин. Столнинг тортма қутилари ҳам, масалан, карточкалар сақлаш учун бир неча қисмларга бўлиниши мумкин. Ҳужжатларнинг кўриниб туришига улар ва бошқа материаллар сақланадиган папкалар ва қутилардаги ёзувлар ва белгилар ҳам ёрдам беради.

Тажрибанинг кўрсатишича, хотиранинг ўзига таяниш мумкин эмас.

Ҳужжатларнинг аниқ белгилаб қўйилиши ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди, аммо уларни излаш учун кетадиган вақтни тежайди. Белгилаш усуллари (ёзувлар, белгилар, рақамлар ва ҳ. к.) материалларнинг хусусиятига боғлиқ. Кўриниб туриши учун қўлланиладиган кенг тарқалган усуллардан бири қоғозларни ёзув столидаги ойна остига жойлаштиришдир. Ушбу мақсадда махсус мосламалар (ушлагичлар)дан ҳам фойдаланилади. Улар ёрдамида керакли қоғозларни тезда қистириб мумкин. «Текис картотека» деб номланувчи мослама ҳам ҳужжатларнинг кўриниб туришига хизмат қилади. Унда карточкалар ҳаракатланувчи планшетларда бирининг устида иккинчиси муайян ораликда жойлашган бўлади. Бундай планшетларнинг ҳар бирининг остки қисмида унда мавжуд бўлган ахборот номи ёзиб қўйилади. Керакли ҳужжатларни топиш учун тегишли планшетни очишнинг ўзи етарли бўлади.

8. Иш жойи иложи борича ташқи таъсирлардан ажратилган бўлиши керак. Амалиётда ушбу талабга кўпинча риоя қилинмайди. Аслида эса ажратилганлик одамлар кўз ўнгида ишлашда юзага келадиган асабийлашишни камайтиради. Бу таҳлилий ва бошқа ижодий ишни бажаришда айниқса муҳим. Бунга, масалан, мебелни пухта ўйлаб жойлаштириш эвазига эришиш мумкин. Ёзув столларини ходимлар бир-бирининг узлуксиз кузатувида бўлмайдиган қилиб жойлаштирган маъқул. Агар хизмат хонасида столлардан ташқари сейфлар ва шкафлар мавжуд бўлса, улар ёрдамида нисбатан ажратилган иш жойлари яратиш мумкин. Бунда юзага келадиган табиий ёруғлик етишмаслигини сунъий ёруғлик эвазига қоплаш мумкин. Ёзув столларини мажбуран ёнма-ён ёки бир-бирига карама-қарши қўйишга тўғри келган ҳолларда ҳам уларни кичик тўсиклар билан ажратса бўлади.

9. Иш ўринларини жойлаштиришда нафақат хизмат хонасининг фойдали майдонидан тежамкорлик билан фойдаланиш, балки уларнинг пухта ўйланмай жойлаштирилганлиги сабабли йўл қўйиладиган хизмат вақти йўқотилишларини йўқ қилишга ёрдамлашиш ҳам муҳим. Ишининг хусусиятига кўра, бошқа бўлинмалар (хоналар)га тез-тез мурожаат этадиган ходимларнинг жойларини хизмат хонасининг эшигига яқинроқ жойлаштириш лозим. Ушбу талаб, аввало, ҳужжатлар айланиши билан боғлиқ функцияларни амалга оширувчи ходимларнинг ишига тааллуқлидир.

Масалан, шаҳар, туман ички ишлар органи котибининг иш жойи бошлиқ кабинетининг яқинида жойлаштирилади.

ХУЛОСА

Битирув малакавий ишида илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланаётган изланувчиларнинг мақолаларини on-line режимда чоп этиш имконини берадиган web сайт яратилди. Шунини айтиб ўтиш мумкинки ушбу сайтни кейинчалик функционал жихатдан янада такомиллаштириб ва яна бир неча интерфаол сервис хизматларини қўшган ҳолда унинг долзарблилигини ошириш, илмий мақола ёзувчи инсонларнинг ишини бироз бўлса ҳам энгиллаштириш ва уларга бу борада кенг миқёсда барча жабхаларда ёрдам бериш мумкин.

Мақолаларини on-line режимда чоп этиш имконини берадиган web сайт илмий мақола ёзувчи ва уни текширувчи орасидаги мақолага оид муносабатларни тартибга солади ва ўз навбатида мақола чоп этилиши билан боғлиқ жараённинг тез, аниқ ва содда кўринишда амалга ошишини таъминлайди.

Бунинг учун қуйидаги вазифалар амалга оширилди:

- Web технологиялардан фойдаланиш ўрганиб чиқилди ва таҳлил қилинди;
- PHP дастурлаш тилининг имкониятларини ўрганиб чиқилди;
- Web сайт дизайни ишлаб чиқилди;
- Сайтнинг маълумотлар базасини яратилди;
- Web сайт HTML, CSS, JavaScript, JQuery технологиялари ва PHP дастурлаш тили асосида яратилди;
- Фойдаланувчи йўриқномаси ишлаб чиқилди.

Ҳозирда web сайт maqola.tuit.uz манзилида ишлаб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. “Замонавий ахборот-коммуникация технологияларни янада жорий этиш ва ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1730-сон , Тошкент, 2012й.
2. “Ахборотлаштириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни, 11 декабр 2003 йил 560- II-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг жамоат таълим ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида» 2005 йил 28 сентябрдаги ПҚ-191-сон, Тошкент, 2005й.
4. “Юксак маънавият – енгилмас куч” И.А. Каримов, Тошкен, 2008й.
5. PHP 5 & MySQL 5 Кристина Пейтон, Андре Миллер. Москва «Бином», 2007. 367 с.Б
6. М.Арипов, А.Тиллаев «Web-саҳифалар яратиш технологиялари» Тошкент. 2004
7. Apress PHP 5 and MySQL 5 From Novice to Professional 2nd Edition W. Jason Gilmore. © 2012 APRESS Press
8. SQL ва маълумотлар базаларининг кейинги дастурлаш. Ш.Назиров, Р.Қобулов. тошкент - 2006.
9. S.M.David JavaScript & jQuery: The Missing Manual 2011.
10. Nicholas C. Zakas, Professional JavaScript for Web Developers 2012.
11. www.etuit.uz
12. www.edu.uz
13. www.ziyonet.uz/
14. www.ccitt.uz
15. <http://www.intuit.ru/>
16. www.ziyonet.uz/
17. <http://bookfi.org/>

18. ИЛЮБА

main.php

```
<!DOCTYPE html>
<html lang="en">
<head>
  <meta charset="utf-8">
  <meta http-equiv="X-UA-Compatible" content="IE=edge">
  <meta name="viewport" content="width=device-width, initial-scale=1">
  <meta name="description" content="">
  <meta name="author" content="">
  <link rel="shortcut icon" href="../../assets/ico/favicon.ico">
  <title>E-journal.uz</title>
  <link href="<?php echo Yii::app()->request->baseUri; ?>/css/bootstrap.min.css"
rel="stylesheet">
  <link href="<?php echo Yii::app()->request->baseUri; ?>/css/sticky-footer-navbar.css"
rel="stylesheet">
  <link href="<?php echo Yii::app()->request->baseUri; ?>/css/style.css" rel="stylesheet">
</head>
<body style="background-color: #E9EAED;">

<div class="blog-masthead navbar-fixed-top">
  <div class="container">
    <nav class="blog-nav">
      <?php
        $user=Users::model()->findByPk(Yii::app()->user->id);
      ?>
      <?php echo CHtml::link('Maqola.tuit.uz', '/site/index', array('class' => 'blog-nav-item
brand')); ?>
      <?php echo CHtml::link('Yangiliklar', '/news/listNews', array('class' => 'blog-nav-item'));
?>
      <?php
        if($user->role!="expert")
          echo CHtml::link('Maqola qo`shish', '/article/create', array('class' => 'blog-nav-
item')); ?>
      <?php
        if(Yii::app()->user->id && $user->role=="expert")
          echo CHtml::link('Ekspertlar uchun', '/expert/index', array('class' => 'blog-nav-
item'));
```

```

?>
<?php echo CHtml::link('Maqolaga talablar', '/site/rules', array('class' => 'blog-nav-
item')); ?>
<?php echo CHtml::link('Aloqa', '/site/contact', array('class' => 'blog-nav-item')); ?>
<?php
    if(!Yii::app()->user->id){
        echo CHtml::link('Kirish', '/site/login', array('class' => 'blog-nav-item pull-right'));
        echo CHtml::link('A`zo bo`lish', '/site/registration', array('class' => 'blog-nav-item
pull-right'));
    }
    if(Yii::app()->user->id)
        echo CHtml::link('Chiqish ('.$user->initial.)', '/site/logout', array('class' => 'blog-
nav-item pull-right'));
?>
</nav>

</div>
</div>
<!-- Begin page content -->
<div class="container" style="background-color:white;" >
    <div class="row">
        <?php if(isset($this->breadcrumbs)):?>
            <?php $this->widget('zii.widgets.CBreadcrumbs', array(
                'links'=>$this->breadcrumbs,
            )); ?><!-- breadcrumbs -->
        <?php endif?>
        <?php if($this->clips['sidebar']){
            echo '<div class=" col-sm-9">'.$content.'</div>';
            echo '<div class="col-sm-3 sidebar-offcanvas" id="sidebar" role="navigation">'.$this-
>clips["sidebar"].</div>';
        }else{
            echo '<div class=" col-sm-12">'.$content.'</div>';
        } ?>
    </div>
<div id="footer">
    <div class="container">
        <p class="text-muted">&copy; 2014 e-journal.uz </p>

```

```

        </div>
    </div>
</div>

<!-- Bootstrap core JavaScript
===== -->
<!-- Placed at the end of the document so the pages load faster -->
<script src="<?php echo Yii::app()->request->baseURL; ?>/js/bootstrap.min.js"></script>

<script>
    $('[data-toggle=collapse]').click(function(){
        // toggle icon
        $(this).find("i").toggleClass("glyphicon-chevron-right glyphicon-chevron-down");
    });
</script>
</body>
</html>

```

register.php

```

<?php $form = $this->beginWidget('CActiveForm', array (
    'htmlOptions' => array('role' => 'form', 'class' =>'form-horizontal form-registration'),
    'action'=>Yii::app()->createUrl('site/registration'),
));
?>
<h2 class="form-signin-heading"><?php echo Yii:t('label', 'A`zo bo`lish');?></h2>
<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'initial', array('class'=>'col-md-4 control-label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">
        <?php echo $form->textField($user, 'initial', array ('id' => 'email', 'class' => 'form-control',
        'placeholder' => $user->getAttributeLabel('initial'))) ?>
        <?php echo $form->error($user, 'initial') ?>
    </div>
</div>
<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'email', array('class'=>'col-md-4 control-label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">

```

```

        <?php echo $form->textField($user,'email', array('class'=>'form-control', 'placeholder' =>
$user->getAttributeLabel('email'))); ?>
        <?php echo $form->error($user, 'email') ?>
    </div>
</div>
<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'password', array('class'=>'col-md-4 control-label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">
        <?php echo $form->passwordField($user, 'password', array ('class' => 'form-control',
'placeholder' => $user->getAttributeLabel('password')) ?>
        <?php echo $form->error($user, 'password') ?>
    </div>
</div>
<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'passwordRepeated', array('class'=>'col-md-4 control-
label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12 ">
        <?php echo $form->passwordField($user, 'passwordRepeated', array ('class' => 'form-
control', 'placeholder' => $user->getAttributeLabel('passwordRepeated')) ?>
        <?php echo $form->error($user, 'passwordRepeated') ?>
    </div>
</div>
<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'phone', array('class'=>'col-md-4 control-label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">
        <?php echo $form->textField($user, 'phone', array ('id' => 'email', 'class' => 'form-control',
'placeholder' => $user->getAttributeLabel('phone')) ?>
        <?php echo $form->error($user, 'phone') ?>
    </div>
</div>
<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'address', array('class'=>'col-md-4 control-label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">
        <?php echo $form->textArea($user, 'address', array ('id' => 'email', 'class' => 'form-control',
'placeholder' => $user->getAttributeLabel('address')) ?>
        <?php echo $form->error($user, 'address') ?>
    </div>
</div>

```

```

<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'job', array('class'=>'col-md-4 control-label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">
        <?php echo $form->textField($user, 'job', array ('id' => 'email', 'class' => 'form-control',
        'placeholder' => $user->getAttributeLabel('job'))) ?>
        <?php echo $form->error($user, 'job') ?>
    </div>
</div>
<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'post', array('class'=>'col-md-4 control-label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">
        <?php echo $form->textField($user, 'post', array ('id' => 'email', 'class' => 'form-control',
        'placeholder' => $user->getAttributeLabel('post'))) ?>
        <?php echo $form->error($user, 'post') ?>
    </div>
</div>
<div class="form-group">
    <?php echo $form->labelEx($user, 'degree', array('class'=>'col-md-4 control-label')); ?>
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">
        <?php echo $form->textField($user, 'degree', array ('id' => 'email', 'class' => 'form-control',
        'placeholder' => $user->getAttributeLabel('degree'))) ?>
        <?php echo $form->error($user, 'degree') ?>
    </div>
</div>
<?if(CCaptcha::checkRequirements() && Yii::app()->user->isGuest):?>
    <div class="form-group mB50">
        <?php echo $form->labelEx($user,'verifyCode', array('class'=>'col-md-4 control-label'));
        ?>
        <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-12">
            <?php $this->widget('CCaptcha', array('buttonLabel' =>'новые код'))?>
            <?php echo $form->textField($user, 'verifyCode',array('class'=>'form-control'))?>
            <?php echo $form->error($user,'verifyCode'); ?>
        </div>
    </div>
<?endif?>
<div class="form-group">
    <div class="col-lg-12 col-md-12 col-xs-12">

```

```

<div class="checkbox">
    <label>

    </label>
</div>
</div>
<div class="col-md-offset-4 col-md-6">
    <?php echo CHtml::submitButton('Регистрация', array('class'=>'btn btn-primary btn-block'));
?>
</div>
<?php $this->endWidget();?>

```

AnswerController.php

```

<?php
class AnswerController extends Controller
{
    public function filters()
    {
        return array(
            'accessControl', // perform access control for CRUD operations
            'postOnly + delete', // we only allow deletion via POST request
        );
    }

    public function accessRules()
    {
        return array(
            array('allow', // allow all users to perform 'index' and 'view' actions
                'actions'=>array('index','view'),
                'users'=>array('*'),
            ),
            array('allow', // allow authenticated user to perform 'create' and 'update'
actions
                'actions'=>array('create','update'),
                'users'=>array('@'),
            ),

```

```

        array('allow', // allow admin user to perform 'admin' and 'delete' actions
            'actions'=>array('admin','delete'),
            'users'=>array('admin'),
        ),
        array('deny', // deny all users
            'users'=>array('*'),
        ),
    );
}

public function actionView($id)
{
    $this->render('view',array(
        'model'=>$this->loadModel($id),
    ));
}

public function actionCreate($id)
{
    $model=new Answer('create');

    if(isset($_POST['Answer']))
    {
        $model->attributes=$_POST['Answer'];
        $model->article_id=$id;
        $model->user_id=Yii::app()->user->id;
        $uploadedFile=CUploadedFile::getInstance($model,'file');
        $fileName = uniqid();
        $model->file = $fileName;
        if($model->save())
        {
            $uploadedFile-
            >saveAs(Yii::getPathOfAlias('webroot').'/resource/file/'.$fileName.'.pdf");
            $this->redirect(array('view','id'=>$model->id));
        }
    }

    $this->render('create',array(

```

```

        'model'=>$model,
    'article'=>$id,
    ));
}

public function actionUpdate($id)
{
    $model=$this->loadModel($id);
    if(isset($_POST['Answer']))
    {
        $model->attributes=$_POST['Answer'];
        if($model->save())
            $this->redirect(array('view','id'=>$model->id));
    }

    $this->render('update',array(
        'model'=>$model,
    ));
}

public function actionDelete($id)
{
    $this->loadModel($id)->delete();
    if(!isset($_GET['ajax']))
        $this->redirect(isset($_POST['returnUrl']) ? $_POST['returnUrl'] :
array('admin'));
}

public function actionIndex()
{
    $dataProvider=new CActiveDataProvider('Answer');
    $this->render('index',array(
        'dataProvider'=>$dataProvider,
    ));
}

public function actionAdmin()

```

```

    {
        $model=new Answer('search');
        $model->unsetAttributes(); // clear any default values
        if(isset($_GET['Answer']))
            $model->attributes=$_GET['Answer'];

        $this->render('admin',array(
            'model'=>$model,
        ));
    }

public function loadModel($id)
{
    $model=Answer::model()->findByPk($id);
    if($model===null)
        throw new CHttpException(404,'The requested page does not exist.');
```

return \$model;

```

}

protected function performAjaxValidation($model)
{
    if(isset($_POST['ajax']) && $_POST['ajax']=== 'answer-form')
    {
        echo CActiveForm::validate($model);
        Yii::app()->end();
    }
}
}

```

Article.php

```

<?php
/**
 * This is the model class for table "article".
 *
 * The followings are the available columns in table 'article':
 * @property integer $id
 * @property string $title

```

```

* @property string $author
* @property string $institution
* @property string $email
* @property integer $category_id
* @property string $tag
* @property string $time
* @property string $file
*/

class Article extends CActiveRecord
{
    public function tableName()
    {
        return 'article';
    }
    public function rules()
    {
        return array(
            array('title, author, category_id, file', 'required','on'=>'create'),
            array('institution,email,tag', 'safe','on'=>'create'),
            array('email', 'email'),
            array('category_id', 'numerical', 'integerOnly'=>true),
            array('author, email, tag, file', 'length', 'max'=>255),
            array('file', 'file', 'types'=>'pdf'),
            array('id, title, author, institution, email, category_id, tag, file', 'safe',
'on'=>'search'),
        );
    }
    public function relations()
    {
        return array(
        );
    }
    public function attributeLabels()
    {
        return array(
            'id' => 'ID',
            'title' => 'Nomi!',

```

```

        'author' => 'Muallif:',
        'institution' => 'Muassasa:',
        'email' => 'email:',
        'category_id' => 'Kategoriya:',
        'tag' => 'Kalit so`z:',
        'file' => 'Fayl:',
    );
}
public function search()
{
    $criteria=new CDbCriteria;
    $criteria->compare('id',$this->id);
    $criteria->compare('title',$this->title,true);
    $criteria->compare('author',$this->author,true);
    $criteria->compare('institution',$this->institution,true);
    $criteria->compare('email',$this->email,true);
    $criteria->compare('category_id',$this->category_id);
    $criteria->compare('time',$this->time);
    $criteria->compare('user_id',$this->user_id);
    $criteria->compare('tag',$this->tag,true);
    $criteria->compare('file',$this->file,true);
    $criteria->compare('status',$this->status,true);
    return new CActiveDataProvider($this, array(
        'criteria'=>$criteria,
    ));
}
public static function model($className=__CLASS__)
{
    return parent::model($className);
}
}

```